

อภิธรรมมัตถสังเขป

(อภิธรรมมัตถสังคหะแปลและอธิบายโดยย่อ)

ปริจเฉทที่ ๑

จิตตวิภาคสังคหะ

จัดทำขึ้นเพื่อเป็นคู่มือศึกษาพระปริยัติธรรม

ในกลุ่มนักศึกษา Dhamma PaliOnline

เรียบเรียง : พระนรมย์ วิสารโท (วัดท่ามะโอ)

ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๖๗

เนื่องจากหนังสือฉบับยังเป็นฉบับร่างเท่านั้น
เนื้อความบางแห่งยังไม่ได้เพิ่มเติมให้สมบูรณ์ จึงยังไม่ได้จัดรูปเล่มจริง
จึงขอให้ใช้วิจารณญาณในการนำไปใช้

อภิธรรมตถสงคห

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส

ปณามและปฎิญา

๑. อหิ อ.ข้าฯพระอนรุทธะ อภิวนุทามิ ขอประณตกราบโดยพิเศษ สมมาสมพุทฺธํ ซึ่งพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า อตุลฺ ผู้ทรงหาใครเปรียบมิได้ สทฺทมฺมคณฺตุตฺตมฺ ผู้เป็นไปพร้อมด้วยพระสัทธรรม ๓ และหมู่พระอริยสงฆ์อันประเสริฐ อภิวาทิตย เมื่ออภิวาทแล้ว ภาสิสฺส จักกล่าวบรรจง, คิดคั่นรจนา อภิธรรมตถสงคหฺ ซึ่งปกรณ์นามะ, อภิธัมมตถ, สังคหะเป็นที่, ถือเอาสงเคราะห์, ย่อซึ่งเนื้อความ, ตามทรงแสดง, อย่างพิศดารในพระอภิธรรมปิฎก¹

1 ในเบื้องต้นของคัมภีร์ พระอนรุทธาจารย์ผู้รจนากล่าวคาถา “สมมาสมพุทฺธมฺ ตุลฺ ฯเปฯ อภิธรรมตถสงคหฺ” เพื่อกระทำปณามและปฎิญา อธิบายว่า

“ปณาม” คือการทำความเคารพอนันม โดยในเบื้องต้นนี้ คันถรจนาจารย์กระทำปณามเป็นลำดับแรก ก็เพื่อให้แคล้วคลาดจากภยันตรายที่อาจเกิดในระหว่างรจนาคัมภีร์ และเพื่อให้การรจนาคัมภีร์สำเร็จลุล่วงตามมุ่งหมาย ท่านแสดงปณามด้วยปาฐะว่า “สมมาสมพุทฺธมฺ ตุลฺ สทฺทมฺมคณฺตุตฺตมฺ อภิวาทิตย” อธิบายว่า “ข้าพเจ้ากราบอภิวาทโดยพิเศษ ซึ่งพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าผู้ไม่มีใครเปรียบได้พร้อมด้วยพระสัทธรรม ๓ และหมู่พระอริยสงฆ์”

บทว่า สมมาสมพุทฺธํ แสดงพระนามของพระพุทฺธเจ้า

บทว่า อตุลฺ เป็นคุณวาจกศัพท์ แสดงคุณวิเศษของพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าว่าทรงเป็นผู้มีสลาทิกคุณงดงามยิ่ง ไม่มีใครเทียบได้

พระสัทธรรม ๓ ประการคือ

๑. ปริยัติ คือบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถาเป็นต้นอันพึงศึกษาเล่าเรียน
๒. ปฏิบัติ คือสิ่งพึงประพฤติปฏิบัติได้แก่ ศีล ชุติงค์ กรรมฐาน และฌาน
๓. ปฏิเวธ คือมรรค ผล นิพพาน อันพึงรู้แจ้งแทงตลอด

หมู่พระอริยสงฆ์ ได้แก่ มัคคัฎฐานบุคคล ๔ ผลัฎฐานบุคคล ๔ รวม หมู่สงฆ์ผู้ประเสริฐ ๘ นั้นเทียบ

อภิวาทิตย อธิบายว่า ในโลกนี้มนุษย์มีเหตุผลในการกราบไหว้หลากหลาย เช่น กราบไหว้เพราะความกลัว เพราะหวังลาภสักการะ เพราะเป็นประเพณีปฏิบัติ เพราะเกรงผู้อื่นจะติ

๑. จิต สภาวะธรรมที่รู้อารมณ์ (อารมณ์วิชานน) คือสามารถเอามาเป็นอารมณ์จนได้
  ๒. เจตสิก สภาวะธรรมที่อาศัยเกิดในจิต (จิตตนิสสิต)
  ๓. รูป สภาวะธรรมที่แปรปรวนตามเหตุตรงกันข้ามเช่น ความเย็น ความร้อน (รูปปนภาว)
  ๔. นิพพาน สภาวะธรรมเป็นที่สงบเย็นแห่งทุกข์ทั้งปวง (สนตภาว)
- และเนื้อความของอภิธรรม ๔ อย่างนี้นั้นเทียว ท่านเรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ ด้วย

ความหมายของ ปรมัตถ

มาจาก ปรม (อันประเสริฐ จริงแท้ ไม่วิปริตแปรปรวนจากสภาพของตน) + อดถ (อรรถสภาวะ) = คือสภาวะอันประเสริฐ จริงแท้ ไม่วิปริตแปรปรวนจากสภาพของตน ชื่อว่า ปรมัตถ์ หมายความว่าจิตเป็นต้นมีสภาวะรู้ซึ่งอารมณ์ก็จะไม่แปรปรวนจากสภาพที่รู้อารมณ์ของตนไปเป็นอย่างอื่นมีการกระทบอารมณ์เป็นต้น หรืออีกอย่างหนึ่ง โลกจะเป็นธรรมชาติที่อยากได้ต้องการ โลกะนั้นแม้เกิดในสัตว์โลกใดๆ ไม่ว่าจะเป็มนุษย์เทวดาหรือพรหม ก็มีสภาวะเดียวกันไม่แปรปรวนจากสภาวะที่อยากได้ต้องการเป็นอย่างอื่น ไม่ว่าจะเป็โลกะของสุนัข หรือโลกะของคน ก็ล้วนเฉกเช่นเดียวกันไม่ผันเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น จิตเป็นต้นจึงได้ชื่อว่า “ประเสริฐ” เพราะเป็นธรรมชาติที่ไม่แปรปรวนจากสภาพของตนนั้นเทียว

(อีกนัย) มาจาก ปรม (สัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ) + อดถ (อารมณ์) = คือสภาวะที่เป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า ปรมัตถ์

อภิธรรมมุตถ กับ ปรมัตถ แตกต่างกันคือ

อภิธรรมมุตถ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยปรมัตถ์ และ บัญญัติ โดยฐานะสมควรรวม ๕ อย่าง ส่วน ปรมัตถ์ ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ เท่านั้น คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

สาธก : ตตถ วุตตถาภิธรรมมุตถา, จตุธา ปรมัตถโต.

บทว่า “ปรมัตถโต” : อภิธัมมัตถะที่ทรงแสดงไว้โดยพิสดารในพระอภิธรรมปิฎก โดยความเป็นกุศลเป็นต้น เช่น “กุสลา ธมมา อกุสลา ธมมา อพยากตา ธมมา” กิติ โดยความเป็นขันธ์เป็นต้น เช่น “ปญจกขณธา รูปกขณโธ เวทนากขณโธ ฯเปฯ” กิติ เหล่านี้ดำรงอยู่ มีอยู่ได้ โดยสามารถแห่งความเป็นปรมัตถ์เพียงอย่างเดียว ไม่ได้ดำรงอยู่ มีอยู่ได้ โดยบัญญัติ หรือ โดยปรมัตถ์และบัญญัติทั้งสอง

บทว่า “จตุธา” : อภิธัมมัตถะดำรงอยู่ มีอยู่ โดยสามารถแห่งปรมัตถ์มีจำนวนเท่าไร มี ๓ หรือมี ๕ ใช่ไหม ? ท่านจึงแสดงว่า “จตุธา” มี ๔ อย่างเท่านั้น คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ และ นิพพาน ๑ นี่คืคำอธิบายตามมติของพระสมังคคาสามีผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ที่เียบท “ปรตถโต” ว่า “สมมุติ ฐเปตวา นิพพตติตปรมตถวเสน” โดยใส่ปาฐเสสะว่า “ฐิตา” เข้ามาสัมพันธ์ในกาลา

(อีกนัยหนึ่ง) ถาถามว่า เนื้อความของพระอภิธรรมที่พระองค์ทรงแสดงในอภิธรรมปิฎกนี้ ดำรงอยู่ มีอยู่ โดยประการเท่าไร ? มีเพียงหนึ่งเดียว ไม่มีประการอื่นหรือ ? ตอบว่า เนื้อความ

ของพระอภิธรรมที่พระองค์ทรงแสดงในอภิธรรมปิฎกนี้ ดำรงอยู่ มีอยู่ แม้เพียงหนึ่งเดียวโดยความเป็นอภิธรรมมัตถะแบบสามัญ แต่ก็มี ๔ ประการ โดยความเป็นปรมัตถ์

สรุปได้ว่า ถึงแม้ข้อมูลเชิงประจักษ์จะเห็นได้ว่า ในพระอภิธรรมปิฎก ทรงแสดงเนื้อความที่เป็นปรมัตถธรรมล้วนๆ โดยแยบยล และยังทรงแสดงเนื้อความที่เป็นสมมุติบัญญัติ โดยอัปกะ แต่อรรถกถาของพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมได้กล่าวว่า “พระอภิธรรมปิฎกที่พระองค์ผู้ฉลาดในปรมัตถธรรมทรงแสดงไว้นั้น จัดเป็นปรมัตถเทศนา” ดังนั้นพระอนุรุทธาจารย์ จึงแสดงอภิธรรมมัตถะว่า มี ๔ ประการ โดยปรมัตถ์ ไม่รวมสมมุติบัญญัติที่มีอยู่เล็กน้อยนั่นเอง

บทว่า “สพฺพถา” มีความหมายว่า โดยทั้งหมดอย่างสิ้นเชิง คือธรรมที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดทั้งสิ้น โดยความเป็นกุศลเป็นต้น เช่น “กุสลา ธมฺมา” ในอัมมสังคณีปกรณ์ กิติ โดยชั้นเป็นต้น เช่น ปญจกขณา, รูปกขณา ในวิภังคปกรณ์กิติ อย่างนี้เป็นต้น “ประการจำแนกมีกุศลเป็นต้น หรือ ชั้นเป็นต้นเหล่านี้” หมายถึง สพฺพถา ในคานานี้

ถามว่า อภิธรรมมัตถะ มีเพียง ๒ อย่างคือ นามและรูปมิใช่หรือ เพราะเหตุใด พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า อภิธรรมมัตถะ มี ๔ อย่าง ?

ตอบว่า จริงอยู่ อภิธรรมมัตถะ มี ๒ อย่าง โดยสามัญ เพราะท่านต้องการกล่าวโดยวิเสสะ จึงกล่าวว่า อภิธรรมมัตถะมี ๔ อย่าง

ถามว่า ควรจะกล่าวตามลำดับความเหมือนของนาม ว่า จิต เจตสิก นิพพาน รูป มิใช่หรือ เพราะอะไรจึงกล่าวนิพพานเป็นลำดับสุดท้าย?

ตอบว่า ที่กล่าวนิพพานเป็นลำดับสุดท้าย เพื่อแสดง “ที่ดับลงโดยสิ้นเชิง” แห่งจิตเจตสิกรูปทั้งหลาย

ถามว่า เมื่อจะกล่าวนิพพานเป็นลำดับสุดท้าย เพราะอะไร จึงไม่กล่าวว่า “รูป จิตต์ เจตสิก นิพพาน” ดังนี้ เพราะในวิภังคปกรณ์ทรงแสดงรูปธรรมเป็นลำดับแรกมิใช่หรือ?

ตอบว่า จริงอยู่ ที่ในวิภังคปกรณ์ทรงแสดงรูปธรรมเป็นลำดับแรก แต่อย่างไรก็ตาม พระอนุรุทธาจารย์ได้รจนาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ โดยอิงอาศัยอัมมสังคณีปกรณ์นั้นเทียว จึงกล่าว จิต เจตสิก ก่อนดังนี้

ถามว่า เพราะอะไร พระอนุรุทธาจารย์จึงอิงอาศัยอัมมสังคณีปกรณ์ในการรจนาคัมภีร์ของท่าน ?

ตอบว่า อัมมสังคณีปกรณ์เปรียบเสมือนรากและลำต้น ส่วนวิภังคปกรณ์เหมือนกิ่งก้านของต้นไม้ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงไม่อิงอาศัยวิภังคปกรณ์ที่เหมือนดั่งกิ่งก้าน แต่ปรารถนาจะอิงอาศัยอัมมสังคณีปกรณ์ที่เปรียบดั่งรากและลำต้นดังนี้

ถามว่า ในจิตและเจตสิก ๒ อย่างนี้ เพราะอะไรท่านจึงแสดงจิตก่อน ?

ตอบว่า ในจิตและเจตสิก ๒ อย่างนี้ จิต เป็น นิสสยะ ที่อาศัย ส่วนเจตสิกเป็นนิสสิตะ ตัวอาศัย ดังนั้น ในนิสสยะและนิสสิตะ ๒ อย่างนี้ จักต้องแสดงจิตอันเป็นนิสสยะก่อนนั้นเทียว ดังนี้ [ปุจฉาวิสัชชานาเหล่านี้มาในคัมภีร์สังเขปวิถนนาฎีกา]

๑.จิตตปริจเฉท

ภูมิเภทจิตต

๓. **ตตถ (เตสุ อภิธมมตถเสสุ)** ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ อย่างนั้น **จิตต** อ.จิต (**มยา**) อันฯ (**อุททิสฺสั**) อันแสดงไว้โดยย่อ **ดาว** ก่อน **จตุพพิธ** มี ๔ อย่าง **โหติ** ย่อมมี **อิติ** อย่างนี้ **กามาวจร** กามาวจรจิตก็ดี **รูปาวจร** รูปาวจรจิตก็ดี **อรูปา-
วจร** อรูปาวจรจิตก็ดี **โลกุตตร** จ **โลกุตตรจิต** ก็ดี.³

หลังจากที่พระอนุรุทธได้แสดงคันถารัมภกถา หรือนิทานกถาของคัมภีร์ตั้งแต่ต้นจนจบ ด้วยสองคาถาข้างต้นนี้แล้ว บัดนี้จักแสดงเนื้อความของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะไปตามลำดับจึง กล่าวคำว่า ตตถ จิตต ดาว เป็นต้น (มุ่งหมายทั้ง ๙ ปริจเฉท)

3 ปาฐะว่า ตตถ จิตต ดาว เป็นต้นแสดงอุทเทสมาติกาของจิต ๔ อย่าง หรือเรียกอีกอย่างว่า สังคหะบาลีที่แสดง จิตโดยภูมิ๔

ปาฐะว่า ตตถ จิตต ดาว เป็นต้น แสดงนิเทศ(ความขยาย)ของอภิธัมมัตถะ ๔ อย่าง อนึ่ง ข้อความ ในจิตปริจเฉททั้งหมดแสดงนิเทศของ “จิตต” อันเป็นอุทเทส (หัวข้อ)

ข้อความในเจตสิกปริจเฉททั้งหมดแสดงนิเทศของ “เจตสิก” อันเป็นอุทเทส

ข้อความในปกิณณกปริจเฉททั้งหมดแสดงปฏินิทเทสของ “จิตต เจตสิก”

ข้อความในวิถิปริจเฉทและวิถิมุตตกปริจเฉททั้งหมดแสดงปฏินิทเทสเพิ่มอีกของจิต เจตสิก โดยปวัตติกาล ปฏิสนธิกาลและจุติกาล เป็นต้น

ข้อความในรูปปริจเฉทจนสิ้นสูตรูปวัตติกกมะ แสดงนิเทศของ “รูป” อันเป็นอุทเทส

ข้อความในรูปปริจเฉทตั้งแต่ “นิพพานํ ปน ฯเปฯ ตถาคตา” แสดงนิเทศของ “นิพพาน” อันเป็นอุทเทส

ข้อความในสมุจจยปริจเฉท ปัจจยปริจเฉท และกัมมภูฏฐานปริจเฉท แสดงเนื้อความพึงรู้ เกี่ยวกับอภิธัมมัตถะ ๔ คือ “จิตต เจตสิก รูป นิพพาน”

จิต มี ๔ โดยภูมิเภท

๑.กามาวจรจิต คือจิตเป็นที่เที่ยวไปแห่งกามตัณหา หรือจิตที่เกิดขึ้นโดยมากในกามภูมิ ๑๑

๒.รูปาวจรจิต คือจิตเป็นที่เที่ยวไปแห่งรูปตัณหา หรือจิตที่เกิดขึ้นโดยมากในรูปภูมิ ๑๕ เว้น อสัณฺณิสฺสัตว์

๓.อรูปาจรจิต คือจิตเป็นที่เที่ยวไปแห่งอรูปรตัณหา หรือ จิตที่เกิดขึ้นโดยมากในอรูปรภูมิ ๔

๔.โลกุตตรจิต คือจิตที่กำลังหลุดพ้นและจิตที่หลุดพ้นแล้วจากโลกคือชั้นธัมมอันเป็นอารมณ์ของ อุปาทาน ดังนี้

(อีกนัย) ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่เที่ยวไปแห่งกามตัณหา คือเป็นอารมณ์ของกามตัณหา ชื่อว่า กามาวจรธรรม ส่วนรูปาวจรธรรมและอรูปาจรธรรมก็มีนัยเช่นเดียวกัน ธรรมทั้งหลายที่

อกุสลจิตต

๔. **ตตถ (เตสุ อภิธมมตเถสุ)** ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ อย่างนั้น (อีกนัย) **ตตถ (เตสุ จตุสุ จิตฺเตสุ)** ในบรรดาจิตต. ๔ เหล่านี้ **กามาวจร** อ.กามาวจรจิต **กตม** เป็นไฉน. (อีกนัย) **กตม** อ.จิตไหนเล่า **กามาวจร** ชื่อว่ากามาวจรจิต⁴

โลภมูลจิต ๘

(๑) **(จิตต์) จิต โสมนัสสหคต** อันเป็นโสมนัสสหคต **ทัญญิตตสมปยุตต์** อันเป็นทัญญิตตสมปยุต **อสงฺขาริก** อันเป็นอสงฺขาริก **เอก** หนึ่งก็ดี (๒) **(จิตต์) จิต โสมนัสสหคต** อันเป็นโสมนัสสหคต **ทัญญิตตสมปยุตต์** อันเป็นทัญญิตตสมปยุต **สสงฺขาริก** อันเป็นสสงฺขาริก **เอก** หนึ่งก็ดี (๓) **(จิตต์) จิต โสมนัสสหคต** อันเป็นโสมนัสสหคต **ทัญญิตตวิปยุตต์** อันเป็นทัญญิตตวิปยุต **อสงฺขาริก** อันเป็นอสงฺขาริก **เอก** หนึ่งก็ดี (๔) **(จิตต์) จิต โสมนัสสหคต** อันเป็นโสมนัสสหคต **ทัญญิตตวิปยุตต์** อันเป็นทัญญิตตวิปยุต **สสงฺขาริก** อันเป็นสสงฺขาริก **เอก** หนึ่งก็ดี (๕) **(จิตต์) จิต อุเบกขาสหคต** อันเป็นอุเบกขาสหคต **ทัญญิตตสมปยุตต์** อันเป็นทัญญิตตสมปยุต **อสงฺขา**

มิได้เป็นที่เที่ยวไปแห่งตัณหา ๓ คือไม่เป็นอารมณ์ของตัณหา ๓ ชื่อว่า โลกุตตรธรรม ดังนี้.

การเรียงลำดับจิต

ในบรรดาจิต ๔ อย่างนั้น กามาวจรจิต มีความหยาบทรามที่สุด (หีน), รูปาวจรจิต มีความละเอียดประณีต (อุกกุญฺฐ), อรูปาวจรจิต มีความละเอียดประณีตกว่า (อุกกุญฺฐตร), โลกุตตรจิต มีความละเอียดประณีตที่สุด (อุกกุญฺฐตม) ดังนั้นพระอนุรุทธาจารย์จึงเรียงลำดับจิต ๔ อย่างนี้ โดย หีน, อุกกุญฺฐ, อุกกุญฺฐตร, อุกกุญฺฐตม ตามลำดับ

หมายเหตุ ภูมิเภท มี ๒ คือ

๑.ฐานภูมิ หรือ โอกาสภูมิ ที่เป็นที่อาศัยของสัตว์โลก ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ

๒.อวัตถาภูมิ ที่เป็นที่อาศัยของธรรมคือตัณหา โดยกำหนดเอาเป็นอารมณ์ได้และไม่ได้

- กามภูมิ อันเป็นอารมณ์ของกามตัณหา
- รูปภูมิ อันเป็นอารมณ์ของรูปตัณหา
- อรูปภูมิ อันเป็นอารมณ์ของอรูปตัณหา
- โลกุตตรภูมิ อันไม่เป็นอารมณ์ของตัณหาทั้งสาม

สังเกตได้ว่า โลกุตตรธรรมทั้งหลายจัดเข้าในอวัตถาภูมิเท่านั้น ไม่ใช่ฐานภูมิ เพราะไม่มีสัตว์โลกใดเกิดอยู่ในโลกุตตรภูมินั้น

4 ท่านต้องการแสดงนิเทศของกามจิตโดยพิศดาร จึงกล่าวโดยยกเถกัมมตาปุจฉาว่า “ตตถ กตม กามาวจร”

ริก อันเป็นอสสังขาริก **เอก** หนึ่งก็ตี (๖) (**จิตต์**) จิต **อุเปกขาสหคต** อันเป็นอุเบกขาสหคต **ทัญญุจิตตสมปยุตต์** อันเป็นทัญญุจิตตสัมปยุต **สสงขาริก** อันเป็นสสังขาริก **เอก** หนึ่งก็ตี (๗) (**จิตต์**) จิต **อุเปกขาสหคต** อันเป็นอุเบกขาสหคต **ทัญญุจิตตวิปยุตต์** อันเป็นทัญญุจิตตวิปยุต **อสสงขาริก** อันเป็นอสสังขาริก **เอก** หนึ่งก็ตี (๘) (**จิตต์**) จิต **อุเปกขาสหคต** อันเป็นอุเบกขาสหคต **ทัญญุจิตตวิปยุตต์** อันเป็นทัญญุจิตตวิปยุต **สสงขาริก** อันเป็นสสังขาริก **เอก** หนึ่งก็ตี **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ (จิตตานิ)** อ.จิตต.เหล่านี้ **อฏฐูปิ** แม้ ๘ ดวง **โลภสหคตจิตตานิ** ชื่อว่าโลภสหคตจิต (วา) ชื่อว่าจิตอันเกิดร่วมกับโลภะ [หมายเหตุ การแปลย่อเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อสะดวกในการแจกสรุประ (องค์ธรรม) เหมาะกับนักศึกษาที่เพิ่งเริ่มเรียนภาษาบาลี เมื่อมีพื้นฐานดีแล้ว จึงให้แปลโดยพิศดาร]

จิตตศัพท์ใน “ตตถ จิตต์ ตาว ๆเปฯ” เป็นอธิการศัพท์ตามไปทั้งปริจเฉทที่ ๑ นี้ ดังนั้นจึงแปลโดยใส่ (จิตต์) บ้าง (จิตตานิ) บ้างตามความเหมาะสม เช่นในโลภสหคตจิตที่ ๑ และ ๒ สามารถอรรถโยชนาได้ว่า “โสมนสสสหคต ทัญญุจิตตสมปยุตต์ อสงขาริก เอก จิตต์, โสมนสสสหคต ทัญญุจิตตสมปยุตต์ สสงขาริก เอก จิตต์” อย่างนี้ แม้ในที่อื่นก็มีนัยเช่นเดียวกัน

ศัพท์ ใน อฏฐูปิ มีอรรถสมุจจยะ ในที่นี้ การวางศัพท์ไว้หลัง อฏฐู เป็นต้นอันเป็นสมุทหายสังขยาศัพท์ จึงมีหน้าที่รวบรวมส่วน (อวยวสมุจจยะ) คือรวมเอาจิตแต่ละดวง (ปัจเจก) หมายความว่า ไม่ใช่แค่จิตทั้งหมด ๘ ดวงจะชื่อว่า โภภุมลจิตเท่านั้น แม้จิต ๑ ดวง ๒ ดวง ๓ ดวง ๔ ดวงเป็นต้น ก็ชื่อว่า โภภุมลจิต ได้เหมือนกัน อนึ่ง จศัพท์ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน

อีกนัยหนึ่งแปลโดยพิศดาร

(**จิตต์**) จิต **โสมนสสสหคต** อันเป็นไปพร้อมกับโสมนัสเวทนา (วา) อันเป็นไปคือเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา โดยเอกุปบาทลักษณะเป็นต้น (วา) อันเป็นไปคือถึงความ เป็นเอกุปบาทลักษณะเป็นต้น กับด้วยโสมนัสเวทนา **ทัญญุจิตตสมปยุตต์** อันประกอบพร้อมด้วยมิจฉาทัญญุ โดยประการมีเอกุปบาทลักษณะเป็นต้น **อสสงขาริก** อันไม่มีปุพพโยคอันจัดการทำอปรจิตที่ถดถอยอยู่ให้เข้มแข็ง (วา) อันไม่มีสัตตวิเสสะที่เกิดขึ้นเพราะปุพพโยคอันจัดการทำอปรจิตที่ถดถอยอยู่ให้เข้มแข็ง **เอก** หนึ่งก็ตี (๑)

(**จิตต์**) จิต **โสมนสสสหคต** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ **ทัญญุจิตตสมปยุตต์** อันประกอบพร้อมด้วยฯ **สสงขาริก** อันมีปุพพโยคอันจัดการทำอปรจิตที่ถดถอยอยู่ให้เข้มแข็ง [วิชขมานตถ] (วา) อันเป็นไปกับสัตตวิเสสะที่เกิดขึ้นเพราะปุพพโยคอันจัดการทำอปรจิตที่ถดถอยอยู่ให้เข้มแข็ง [ตุลยโยคตถ] **เอก** หนึ่งก็ตี (๒)

(จิตต์) จิต โสมนสสสหคตฺ อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ **ทัญญุจิตตวิปยุตฺตํ** อันไม่ประกอบด้วยมิจฉาทัญญุ [โดยประการมีเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น] **อสงฺขาริกํ** อันไม่มีฯ **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๓)

(จิตต์) จิต โสมนสสสหคตฺ อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ **ทัญญุจิตตวิปยุตฺตํ** อันไม่ประกอบฯ **สสงฺขาริกํ** อันมีฯ (วา) อันเป็นไปฯ **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๔)

(จิตต์) จิต **อุเปกฺขาสหคตฺ** อันเป็นไปพร้อมกับอุเบกขาเวทนา (วา) อันเป็นไปคือเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา โดยเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น (วา) อันเป็นไปคือถึงความ เป็นเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น กับด้วยอุเบกขาเวทนา **ทัญญุจิตตสมฺปยุตฺตํ** อันประกอบพร้อมด้วยฯ **อสงฺขาริกํ** อันไม่มีฯ **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๕)

(จิตต์) จิต **อุเปกฺขาสหคตฺ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ **ทัญญุจิตตสมฺปยุตฺตํ** อันประกอบพร้อมด้วยฯ **สสงฺขาริกํ** อันมีฯ (วา) อันเป็นไปกับฯ **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๖)

(จิตต์) จิต **อุเปกฺขาสหคตฺ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ **ทัญญุจิตตวิปยุตฺตํ** อันไม่ประกอบด้วยฯ **อสงฺขาริกํ** อันไม่มีฯ **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๗)

(จิตต์) จิต **อุเปกฺขาสหคตฺ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ **ทัญญุจิตตวิปยุตฺตํ** อันไม่ประกอบด้วยฯ **สสงฺขาริกํ** อันมีฯ (วา) อันเป็นไปกับฯ **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๘) **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ (จิตฺตานิ)** อ.จิตต.เหล่านี้ **อญฺญูปิ** แม้ ๘ ดวง **โลภสหคตจิตฺตานิ** ชื่อว่าโลภสหคตจิต (วา) ชื่อว่าจิตอันเกิดร่วมกับโลภะ

อกุศลจิต จากที่มีหนึ่งเดียว ได้แบ่งออกเป็น ๓ คือ “โลภมุล, โทสมุล, โมหมุล” โดยมุลเภท จากนั้นแบ่งออกเป็น ๑๒ โดยการจำแนกแห่ง เวทนาเภท, สัมปโยคเภท, สังขาร

“อสงฺขาริก” มักแปลสั้นๆว่า อันไม่มีสิ่งชักชวน “สสงฺขาริก” อันมีสิ่งชักชวน (วา) อันเป็นไปกับสิ่งชักชวน โดยแท้จริงแล้ว คำว่า “สงฺขาร” มีคำอธิบายว่า สคฺพทฺธิเน สสงฺขาริก มีอรรถ “วิชฺชมาน=มีปรากฏ” จึงหมายถึง ปุพฺพปโยคที่เกิดขึ้นก่อนทางกายวาจาและใจ ชื่อว่า “สังขาร” (อีกนัยหนึ่ง) สคฺพทฺธิ มีอรรถ ตฺลุยโยค จึงหมายถึง “สตฺติวิเสส” ของอปรจิต (จิตดวงหลัง) ที่เกิดขึ้นเพราะปุพฺพปโยค ชื่อว่า สังขาร โดยการณฺูปจาร

สุนทรํ มโน สมฺโน. ตสฺส ภาโว โสมนสฺส. มานสิกฺขเวทนาย เอตํ อธิวจฺนํ.

โสมนสฺเสน สหคตฺ โสมนสฺสสหคตฺ จิตฺตํเกิดขึ้นพร้อมกับโสมนสฺสเวทนา

โสมนสฺเสน สหคตฺ เอกุปฺปาทาทิวเสน สํสฺฐนฺติ โสมนสฺสสหคตฺ

เตน สห เอกุปฺปาทาทิวา คตฺนฺติ วา โสมนสฺสสหคตฺ

มิจฉา ปสสตี ทิฏฐิ, ทิฏฐิเยว ทิฏฐิคตฺ, สมํ เอกุปปาทาทีหิ ปกาเรหิ ยุตฺตนตี สมฺปยุตฺตํ, เตน สมฺปยุตฺตํ ทิฏฐิคตฺสมฺปยุตฺตํ.

สงฺขโรตี จิตตํ ติกฺขภาวสงฺขาตมณฺฑนวิเสเสน สขฺเขตฺตีติ สงฺขารो

ปฺพพโยคทีปฺรฺจแต่งคือกระตุนด้วยคววมวาคือคววมเป็นจิตทีกล้าแกรง ชื่อว่า สังขารนตฺถิ สงฺขารो ยสฺสาตี อสงฺขารํ. ตํเยว อสงฺขาริกํ สห สงฺขารเณ ยํ วตตตีติ สสงฺขารํ. ตํเยว สสงฺขาริกํ

โทสมูลจิต ๒

๕. (๑) (จิตต์) จิต **โทมนสฺสสหคตํ** อันเป็นโทมนสฺสสหคต **ปฏฺยสมฺปยุตฺตํ** อันเป็นปฏฺยสมฺปยุต **อสงฺขาริกํ** อันเป็นอสงฺขาริก **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๒) (จิตต์) จิต **โทมนสฺสสหคตํ** อันเป็นโทมนสฺสสหคต **ปฏฺยสมฺปยุตฺตํ** อันเป็นทิฏฐิคตสมฺปยุต **สสงฺขาริกํ** อันเป็นสสงฺขาริก **เอกํ** หนึ่งก็ตี **อิตฺติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ (จิตฺตานิ)** อ.จิตฺท.เหล่านี้ **ทฺเวปิ** แม้ ๒ **ปฏฺยสมฺปยุตฺตจิตฺตานิ** ชื่อว่าปฏฺยสมฺปยุตจิต (วา) ชื่อว่าจิตอันประกอบด้วยปฏฺยสม

[พึงแปลโดยพิศดารด้วยอาศัยอรรถโยชนานัยที่แสดงไว้ก่อนหน้านี้ พิเศษตรงที่ “โทมนสฺสสหคตํ” อันเป็นไปพร้อมกับโทมนสฺสเวทนา (วา) อันเป็นไปคือเกิดร่วมกับโทมนสฺสเวทนา โดยเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น (วา) อันเป็นไปถึงคือถึงความเป็นเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น กับด้วยโทมนสฺสเวทนา. “ปฏฺยสมฺปยุตฺตํ” อันประกอบด้วยพร้อมด้วยโทสะ โดยประการมีเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น]

โมหมูลจิต ๒

๖. (๑) (จิตต์) จิต **อุเบกฺกขาสหคตํ** อันเป็นอุเบกฺกขาสหคต **วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ** อันเป็นวิจิกิจฺฉาสมฺปยุต **เอกํ** หนึ่งก็ตี (๒) (จิตต์) จิต **อุเบกฺกขาสหคตํ** อันเป็นอุเบกฺกขาสหคต **อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ** อันเป็นอุทฺธจฺจจะสมฺปยุต **เอกํ** หนึ่งก็ตี **อิตฺติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ (จิตฺตานิ)** อ.จิตฺท.เหล่านี้ **ทฺเวปิ** แม้ ๒ **โมหฺมฺหจิตฺตานิ** ชื่อว่าโมหฺมฺหจิต (วา) จิตอันหลุมหลง

[เหมือนกันแปลโดยพิศดารว่า “วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ” อันประกอบด้วยพร้อมด้วยวิจิกิจฺฉา โดยประการมีเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น. “อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ” อันประกอบด้วยพร้อมด้วยอุทฺธจฺจจะ โดยประการมีเอกุปปาทลักษณะเป็นต้น]

๗. **อกุสลจิตฺตานิ** อ.อกุสลจิตฺท. **ทฺวาทส** สิบสอง **สมตฺตานิ** จบแล้ว **สพฺพถาปี** แม้โดยประการทั้งปวง **อิจฺเจวํ** อย่างนี้.

ข้อ [๗] นี้แสดงนิคมพจน์ (คำสรุป) ว่า “อกุสลจิต มี ๑๒ ครบจบดังที่กล่าวแล้ว” ซึ่งคำ

กล่าวลักษณะนี้ ท่านเรียกว่า “นิคมพจน์” เพราะเป็นการกล่าวสรุปปิดท้าย เปรียบเสมือนการ
 ทำการงานใดๆ เมื่อเสร็จสมบูรณ์แล้ว ย่อมมีการเก็บงานปิดท้ายอย่างสมบูรณ์นั่นเอง

โลกสหคตจิต ๘ ปฏิสัมปัตยจิต ๒ โมมุหจิต ๒ นี้เอง เป็นอกุศลจิต มีทั้งสิ้น ๑๒ ตามที่
 กล่าวแล้ว อนึ่ง “อกุศลจิต” คือ จิตที่ไม่ใช่กุศล, จิตที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือจิตที่ประกอบด้วย
 อกุศลเจตสิก ซึ่งมาจาก (น+กุศล+จิตต) กุศลศัพท์ มีความหมายว่า “กุจฺฉิเต ปาปชฺชเม สลยณ
 ติ กมฺเพนติ วิหฺรเสณตฺติ กุสลานิ” จิตที่ยังบาปธรรมท.อันน่าเกลียดให้ทำลายสิ้นไป ชื่อว่า กุศล
 หรือ “กุจฺฉิตากาเรน สนฺตานิ สยณโต ปวตฺตณโต กุสฺสงฺขาเต ปาปชฺชเม ลุนฺนติ ฉินฺหตฺติ กุสลา
 นิ” จิตที่บั่นรอนซึ่งบาปธรรมกล่าวคือกุสะ ชื่อว่า กุศล เพราะเป็นสภาวะที่อ่อนเนื่องในชั้นธ
 สันดาน โดยความเป็นสิ่งน่าเกลียด. น กุสลานิ อกุสลานิ จิตที่ไม่ใช่กุศล ชื่อว่า อกุศล โดยนัยดัง
 กล่าวนี้.

ส่วน “เภทกรรม” ที่ทำให้อกุศลแตกออกเป็น ๑๒ ก็คือ เวทนา, ทิฏฐิ, ปฏิฆะ,
 วิจิกิจฉา, อุทธัจจะ และสังขารนั้นเที่ยว ดังปรากฏชัดเจนแล้วในบาลี.

สังคหคาถา

๘. (จิตตานิ) อ.๑ โลกมุลา นิ อันมีโลภะเป็นมูล อฏฐธา มี ๘ ประการ (เว
 นาทิเภทโต) โดยประเภทคือเวทนาเป็นต้น สิญฺ ย่อมมี. (จิตตานิ) จ ส่วนอ.๑ โทส
 มุลา นิ อันมีโทสะเป็นมูล ทวิธา มี ๒ ประการ (สังขารเภทโต) โดยประเภทคือสังขาร
 สิญฺ ย่อมมี. (จิตตานิ) จ ส่วนอ.๑ โมมุลา นิ อันมีโมหะเป็นมูล ทเว มี ๒ (สมปโยค
 เททโต) โดยประเภทคือสัมปโยค สิญฺ ย่อมมี

(เอตานิ จิตตานิ) อ.โลกมูลจิต โทสมูลจิต โมมุลจิต.เหล่านี้ อกุสลา เป็น
 อกุศลจิต หุตฺวา เป็นแล้ว ทฺวาทส มี ๑๒ สิญฺ ย่อมมี อิติ โดยประการดังกล่าวแล้วนี้

คำว่า “สังคหคาถา” มาจาก [ส+คห] คำเป็นเครื่องถือเอาด้วยการทำข้อความให้ย่อ
 ลง [สังคห+คาถา] จึงหมายถึง คาถาบทร้อยกรองที่รจนาขึ้นสั้นๆ เพื่อให้ทรงจำได้ง่ายนั่นเอง

อธิบายว่า ในบาลีที่แสดงอกุศลจิต ๑๒ ทั้งหมดนี้ ข้อความในข้อ [๔] คือ “โสมนสส
 สหคตฺ ทิฏฺฐิตสมฺปัตตํ” เป็นต้น ถูกย่อว่า “อฏฐธา โลกมุลา นิ” ดังนั้น พึงทำการนับสังขยยะ
 ของบทสังขยา “อฏฐธา” นี้ว่ามีอะไรบ้าง โดยให้ดูข้อ [๔] ดังกล่าวนั้นแล้วจำแนก

ข้อความในข้อ [๕] คือ “โทมนสสสหคตฺ” เป็นต้น ถูกย่อว่า “โทสมุลา นิ จ ทวิธา” ซึ่ง
 องค์กรรมของ ทวิธา นั้นก็ให้นับตามข้อ [๕].

ข้อความในข้อ [๖] ของโมมุลจิตคือ “อุปกฺขาสหคตฺ” เป็นต้น ถูกย่อว่า “โมมุลา นิ
 จ ทเว” นักศึกษาพึงแจกองค์กรรมของ “ทเว” ด้วยว่ามีอะไรบ้าง.

ส่วนนิคมวากยะว่า “อิจฺเจว” เป็นต้น ถูกย่อว่า “อติ ทฺวาทสากุสลา สิญฺ”

สรุปความของสังคหคาถานี้ได้ว่า “โลกมูลจิตมี ๘, โทสมูลจิตมี ๒, โมมุลจิตมี ๒ รวม
 เป็นอกุศลจิต ๑๒” ดังนี้. แม้สังคหคาถาในที่อื่นนับจากนี้ พึงทราบโดยนัยนี้นั้นเที่ยว

การจำแนกสรุปะ แบบพื้นฐาน

สรีขมาโน รูป สภาวธมโมติ สรูป. สภาวธรรมที่มีปรากฏอยู่นั้นเองเรียกว่า “สรุปะ”
 อุกุศลจิต ๑๒ มี ๓ อย่างโดยมูลเภท (การจำแนกโดยมูล) คือ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต
 ๒ โมหมูลจิต ๒

ในนั้น โลกมูลจิต แยกได้ ๒ โดยเวทนา คือ “โสมนัส, อุเบกขา” และแยกได้อีก ๒
 โดยสัมปโยคะคือ “สัมปยุต, วิปยุต” และแยกได้อีก ๒ โดย “อสังขาริก, สสังขาริก” จึงได้
 $2 \times 2 \times 2 = 8$ ฉะนั้น โลกมูลจิตนี้ จึงควรเรียกว่า “เวทนาสัมปโยคสังขารเภทอกุศล” ตามสภาพ

ส่วนโทสมูลจิต ไม่มีแยกโดย “เวทนา, สัมปโยคะ” มีเพียงโดยสังขารเท่านั้นคือ “อ
 สังขาริก, สสังขาริก” ฉะนั้น โทสมูลจิตนี้ จึงควรเรียกว่า “สังขารเภทอกุศล” ตามสภาพ

แม้โมหมูลจิต ก็ไม่มีแยกโดย “เวทนา, สังขาร” มีเพียงโดยสัมปโยคะเท่านั้น คือ
 “วิจิกิจฉาสัมปยุต, อุทัจจสัมปยุต” ฉะนั้น โมหมูลจิตนี้ จึงควรเรียกว่า “สัมปโยคเภทอกุศล”
 ตามสภาพ

อเหตุกจิตต

อกุศลวิปากจิตต ๗

๙. **จกขุวิญญาน** จักขุวิญญานจิตก็ตี **อุเปกขาสหคต** อันเป็นฯ (วา) อันเป็นไปฯ
 (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (๑), **ตถา** เหมือนอย่างนั้น **โสตวิญญาน**
 โสตวิญญานจิตก็ตี **อุเปกขาสหคต** อันฯ (๒), **ฆานวิญญาน** ฆานวิญญานจิตก็ตี **อุ
 เปกขาสหคต** อันฯ (๓), **ชีวหาวิญญาน** ชิวหาวิญญานจิตก็ตี **อุเปกขาสหคต** อันฯ
 (๔), **กายวิญญาน** กายวิญญานจิตก็ตี **ทุกขสหคต** อันเป็นทุกขสหคต (วา) อันเป็น
 ไปฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (วา) อันเป็นไปคือฯ (๕), **สมปฏิจจนจิตต** สมปฏิจจนจิต
 ก็ตี **อุเปกขาสหคต** อันเป็นฯ (๖), **สันตிரณจิตต** สันตிரณจิตก็ตี **อุเปกขาสหคต**
 อันเป็นฯ (๗), **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ**
 อ.จิตต.เหล่านี้ **สตตปิ** แม้เจ็ด **อกุศลวิปากจิตตานิ นาม** ชื่อว่าอกุศลวิปากจิต (วา)
 ชื่อว่าจิตอันเป็นผลของอกุศล

ตถาคัพท มีอรรถอติเทศ ชี้แจงว่า โสตวิญญานจิต ฆานวิญญานจิต ชิวหาวิญญาน
 จิต เป็นอุเปกขาสหคต เหมือนจักขุวิญญานจิต ดังนั้นจึงโยชนาโดยให้ อุเปกขาสหคต ตามไป
 สัมพันธ์ในบททั้งสามโดยอริการนัย

อเหตุกกุศลวิปากจิตต ๘

๑๐. **จกขุวิญญาน** จักขุวิญญานจิตก็ตี **อุเปกขาสหคต** อันฯ **กุศลวิปาก** อันเป็นผล
 ของกุศล (๑), **ตถา** เหมือนอย่างนี้ **โสตวิญญาน** โสตวิญญานจิตก็ตี **อุเปกขาสหคต**
 อันฯ **กุศลวิปาก** อันฯ (๒), **ฆานวิญญาน** ฆานวิญญานจิตก็ตี **อุเปกขาสหคต** อันฯ

กุสลวิปาก์ อัน๑ (๓), **ชีวหาวิญญาน์** ชิวหาวิญญานจิตก็ดี **อุเปกขาสหคต** อัน๑
 กุสลวิปาก์ อัน๑ (๔), **กายวิญญาน์** กายวิญญานจิตก็ดี **สุขสหคต** อันเป็นสุขสหคต
 กุสลวิปาก์ อัน๑ (๕), **สมปฏิจจนจิตต์** สัมปฏิจจนจิตก็ดี **อุเปกขาสหคต** อันเป็น๑
 กุสลวิปาก์ อัน๑ (๖), **สันติริณจิตต์** สันติริณจิตก็ดี **โสมนสสสหคต** อันเป็น๑ **กุสลวิ**
ปาก์ อัน๑ (๗), **สนติริณจิตตถจ** สันติริณจิตก็ดี **อุเปกขาสหคต** อันเป็น๑ **กุสลวิปาก์**
 อัน๑ (๘), **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ** อ.จิต
 ท.เหล่านี้ **อฏฐปิ** แม้แปด **กุสลวิปากาเหตุกจิตตานิ นาม** ชื่อว่ากุสลวิปากอเหตุกจิต
 (วา) ชื่อว่าจิตอันเป็นผลของกุศล อันไม่มีเหตุประกอบ

สาเหตุที่ใส่คำว่า อเหตุก ในฝ่ายกุสลวิปาก

ในคราวแสดงอกุสลวิปาก พระอนุรุทธาจารย์ ตั้งชื่อจิตทั้ง ๗ ว่า “อกุสลวิปากจิตตานิ นาม” โดยไม่มีคำว่า “อเหตุก” เพราะอกุสลวิปากเป็นอเหตุกได้เพียงอย่างเดียว จึงไม่มีความสงสัยว่า “จิตเหล่านี้เป็นอเหตุกจิต หรือเป็นสเหตุกจิต ?” แต่ในคราวแสดงกุสลวิปากนี้ ท่านตั้งชื่อจิตทั้ง ๘ ว่า “กุสลวิปากาเหตุกจิตตานิ นาม” โดยมีคำว่า “อเหตุก” เพื่อขจัดความสงสัยที่อาจเกิดขึ้นว่า “จิตเหล่านี้เป็นอเหตุกจิต หรือเป็นสเหตุกจิต ?” เนื่องจากต่อไปข้างหน้าจะมีการแสดงสเหตุกวิปากจิตอีกคือ “มหาวิปาก รูปีวิปาก อรูปวิปาก และโลกุตรวิปาก” ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง กุสลวิปาก โดยสามัญแล้วมีทั้ง อเหตุก และ สเหตุก (ในกามาวจรภูมิ). เพราะฉะนั้น เมื่อจะกล่าวเฉพาะอเหตุกวิปาก จึงต้องใส่ อเหตุกศัพท์เป็นบทวิเสสณะว่า กุสลวิปากาเหตุกจิต หรือ “**อเหตุกกุสลวิปากจิต**”. ส่วนเมื่อจะกล่าวเฉพาะสเหตุกวิปาก ก็ใส่ สเหตุกศัพท์ยกขึ้นว่า “**สเหตุกกามาวจรวิปากจิต**”. หรือเมื่อจะกล่าวทั้งสองพร้อมกัน ก็ไม่ต้องใส่บทวิเสสณะเข้ามา โดยใช้เป็น “**กามาวจรวิปากจิต**” ดังนี้.

อเหตุกกิริยจิตต ๓

๑๑. **ปญจทวาราวชชนจิตต์** ปญจทวาราวชชนจิตก็ดี **อุเปกขาสหคต** อันเป็น๑ (๑), **ตลา** เหมือนอย่างนั้น **มโนทวาราวชชนจิตต์** มโนทวาราวชชนจิตก็ดี **อุเปกขาสหคต** อันเป็น๑ (๒), **หสิตุปปาทจิตตถจ** หสิตุปปาทจิตก็ดี **โสมนสสสหคต** อันเป็น๑ (๓), **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ** อ.จิตท.เหล่านี้ **ตีณปิ** แม้สาม **อเหตุกกิริยจิตตานิ นาม** ชื่อว่า อเหตุกกิริยจิต (วา) ชื่อว่ากิริยจิตอันไม่มีเหตุประกอบ

สาเหตุที่ใส่คำว่า อเหตุก ในฝ่ายกิริยาจิต

ท่านตั้งชื่อจิตทั้ง ๓ นี้ว่า “อเหตุกกิริยจิตตานิ นาม” โดยใส่วิเสสเนบว่า “อเหตุก” เพื่อไม่ให้ระคนกับมหากิริยา, รูป, อรูปกิริยาทั้งหลายอันเป็นสเหตุกจิตนั่นเอง.

อีกนัยหนึ่ง แม้กิริยาจิต ก็เช่นกัน โดยสามัญแล้วมีทั้งอเหตุกกิริยา และสเหตุกกิริยา (ในกามาวจรภูมิ). ฉะนั้น เมื่อจะกล่าวเฉพาะอเหตุกกิริยา จึงต้องใส่ อเหตุกศัพท์เป็นบทวิเส

สนะว่า “**อเหตุกิริยาจิต**”. ส่วนเมื่อจะกล่าวเฉพาะ สเหตุกิริยา ก็ใส่ สเหตุกศัพท์ยกว่า “**สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต**”. หรือเมื่อจะกล่าวทั้งสองพร้อมกัน ก็ไม่ต้องใส่บทวิเสสนะเข้ามา โดยใช้เป็น “**กามาวจรกิริยาจิต**” ดังนี้.

๑๒. **อเหตุกจิตตานิ** อ.อเหตุกจิตต. **อฏฐารส** สิบแปด **สมตตานิ** จบแล้ว **สพฺพถาปิ** แม้โดยประการ (อกุ วิปา, กุ วิปา, กิริยา) ทั้งปวง **อิจฺเจว** อย่างนี้.

การจำแนกสรูปะ แบบพื้นฐาน

อเหตุกจิต มี ๓ คือ อกุสลวิบาก, กุสลวิบาก, กิริยา ดังนี้. เมื่อจำแนกต่อโดยประเภทแห่งนิสสยะเช่นจักขุ แห่งกิจเช่นสัมปฏิจฉนกิจ จึงได้ ๑๘ คือ อกุสลวิบากจิต ๗ อเหตุกกุสลวิบากจิต ๘ อเหตุกกิริยจิต ๓ รวมได้ ๑๘

อกุสลวิบากจิต ๗ คือ

อุเบกขาสหคต (อกุสลวิบาก) จกขุวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต (อกุสลวิบาก) โสตวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต (อกุสลวิบาก) ฆานวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต (อกุสลวิบาก) ชิวหาวิญญาณจิต ๑,
 ทุกขสหคต (อกุสลวิบาก) กายวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต (อกุสลวิบาก) สัมปฏิจฉนจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต (อกุสลวิบาก) สันตීรณจิต ๑ รวมได้ ๗

อเหตุกกุสลวิบากจิต ๘ คือ

อุเบกขาสหคต กุสลวิบาก จกขุวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต กุสลวิบาก โสตวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต กุสลวิบาก ฆานวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต กุสลวิบาก ชิวหาวิญญาณจิต ๑,
 สุขสหคต กุสลวิบาก กายวิญญาณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต กุสลวิบาก สัมปฏิจฉนจิต ๑,
 โสมนัสสหคต กุสลวิบาก สันตīรณจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต กุสลวิบาก สันตīรณจิต ๑ รวมได้ ๘

อเหตุกกิริยจิต ๓ คือ

อุเบกขาสหคต ปัญจทวาราวชชนจิต ๑,
 อุเบกขาสหคต มโนทวาราวชชนจิต ๑,
 โสมนัสสหคต หสิตุปปาทจิต ๑ รวมได้ ๓ ดังนี้

ใน อเหตุกจิต ๑๘ นี้ เมื่อแจกโดยนิสสยะภนัย/วัตถุภนัย/ทวารภนัย/ฐานภนัย ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และโดยกิจจภนัย ได้แก่ สัมปฏิจฉนจิต ๒, สันตīรณจิต ๓, อาวชชนจิต ๒ หสิตุปปาทจิต ๑ รวมเป็น ๑๘ ดังนี้

- โดย**ชาติเภทนัย** ได้ วิปากจิต ๑๕ กิริยาจิต ๓ รวม ๑๘ ดังนี้
 อเหตุกจิต ๑๘ เมื่อแจกโดย**เวทนาเภทนัย**เป็นต้น ได้ดังต่อไปนี้

- **อกุศลวิปากจิต ๗**

(๑) แจกโดย**เวทนาเภทนัย** คือ ทุกขสหคตจิต ๑, อุเบกขาสหคตจิต ๖ รวมได้ ๗
 ทุกขสหคตจิต ๑ คือ ... (ดูบาลีแจก) อุเบกขาสหคตจิต ๖ คือ ... (ดูบาลีแจก)

(๒) โดย**สัมปโยคเภทนัย** ไม่ใช่แม่สัมปยุตจิต, ไม่ใช่แม่วิปยุตจิต

(๓) โดย**สังขารเภทนัย** ไม่ใช่แม่สังขาริก, ไม่ใช่แม่สังขาริก เป็นแต่สังขารวิมุตติจิต

(๔) โดย**เหตุเภทนัย** เป็นอเหตุกจิตเท่านั้น เพราะไม่มีสัมปยุตเหตุที่เกิดพร้อม

- **อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘**

(๑) แจกโดย**เวทนาเภทนัย** คือ สุขสหคตจิต ๑, โสมนัสสหคตจิต ๑, อุเบกขาสหคตจิต
 ๖ รวมได้ ๘

สุขสหคตจิต ๑ คือ ... (ดูบาลีแจก) โสมนัสสหคตจิต ๑ คือ ... (ดูบาลีแจก) อุเบกขาสหคตจิต ๖
 คือ ... (ดูบาลีแจก)

(๒) โดย**สัมปโยคเภทนัย** ไม่ใช่แม่สัมปยุตจิต, ไม่ใช่แม่วิปยุตจิต

(๓) โดย**สังขารเภทนัย** ไม่ใช่แม่สังขาริก, ไม่ใช่แม่สังขาริก เป็นแต่สังขารวิมุตติจิต

(๔) โดย**เหตุเภทนัย** เป็นอเหตุกจิตเท่านั้น เพราะไม่มีสัมปยุตเหตุที่เกิดพร้อม

- **อเหตุกกิริยาจิต ๓**

(๑) แจกโดย**เวทนาเภทนัย** คือ โสมนัสสหคตจิต ๑, อุเบกขาสหคตจิต ๒ รวมได้ ๓
 โสมนัสสหคตจิต ๑ คือ ... (ดูบาลีแจก) อุเบกขาสหคตจิต ๒ คือ ... (ดูบาลีแจก)

(๒) โดย**สัมปโยคเภทนัย** ไม่ใช่แม่สัมปยุตจิต, ไม่ใช่แม่วิปยุตจิต

(๓) โดย**สังขารเภทนัย** ไม่ใช่แม่สังขาริก, ไม่ใช่แม่สังขาริก เป็นแต่สังขารวิมุตติจิต

(๔) โดย**เหตุเภทนัย** เป็นอเหตุกจิตเท่านั้น เพราะไม่มีสัมปยุตเหตุที่เกิดพร้อม

พึงทราบว่าเป็นอเหตุกจิตนี้ จิตบางจิตยังมีหน้าที่อื่นอีก ตามสมควร

- **จิตที่มีตทหรรณมณกิจ** คือ สันตীরณจิต ๓

- **จิตที่ไม่มีตทหรรณมณกิจ** คือ ที่เหลือ ๑๕

- **จิตที่มีปฏิสนธิกิจ** คือ อุเบกขาสหคต สันตীরณจิต ๒

- **จิตที่ไม่มีปฏิสนธิกิจ** คือ ที่เหลือ ๑๖

- **จิตที่มีชวนกิจ** คือ หลิตุปปาหจิต

- **จิตที่เป็นกิริยา แต่ไม่มีชวนกิจ** คือ อาวัชชนจิต ๒

- **กิริยาจิตที่เกิดในสันดานของปุถุชน** คือ อาวัชชนจิต ๒

- **จิตที่มี ๒ ชื่อ** คือ มโนทวาราวชชนจิต เรียกว่า โวภูฏัพพนจิต (ดู ๓/๒๔)

- **จิตที่เปรียบตั้งพญาช้างพลาย (มหาคชสาร)** คือ มโนทวาราวชชนจิต (ดู ๓/๕๙)

- **จิตที่คล้ายพระสัพพัญญุตญาณ** คือ มโนทวาราวชชนจิต (ดู ๓/๕๙)

- จิตที่ไม่ใช่ชวณะ แต่ทำหน้าที่ชวณะ หรือ **ชวณจิตปลอม** คือ มโนทวาราวชชนจิต (ดู ๔/๑๓)
- **จิตที่เกิดได้ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล** คือ อุเบกขาสหคต อุกุศลวิบาก สันตிரณจิต ๑ อุเบกขาสหคต กุศลวิบาก สันตிரณจิต ๑ รวมได้ ๒ (ดู ๕/๑๖-๑๗, ๖๙-๗๐)
- **จิตที่เกิดได้ในปวัตติกาลเท่านั้น** คือ ที่เหลือ ๑๖ ดังนี้

สงคหคาถา

๑๓. **อกุศลปากานิ** อ.อกุศลวิปากจิตท. **สตต** มีเจ็ด (จกขาทินิสสยสมปฏิจจนาทิกิจจเภทโต) โดยประเภทแห่งที่อาศัยมีจักขุเป็นต้น และหน้าที่มีสัมปฏิจจนะเป็นต้น **สิญฺ** ย่อมมี **ปุณฺณูปากานิ** อ.อเหตุกกุศลวิปากจิตท. **อฏฺฐธา** มีแปดประการ (จกขาทินิสสยสมปฏิจจนาทิกิจจเภทโต) โดยฯ **สิญฺ** ย่อมมี **กริยจิตตานิ** อ.อเหตุกกริยจิตท. **ตีณิ** มีสาม (อาวชชุนาทิกิจจเภทโต) โดยประเภทแห่งหน้าที่มีอาวชชุนะเป็นต้น **สิญฺ** ย่อมมี **อิตติ** ดังว่ามานี้ (วา) รวมเป็น **อเหตุกา** อ.อเหตุกจิตท. **อฏฺฐารส** มีสิบแปด **สิญฺ** ย่อมมี.

โสภณจิตต ๕๙ / ๙๑

๑๔. ปาปาเหตุกมุตตานิ, โสภณานิติ วุจฺจเร.

เอกุนสฺสุจฺจิจิตตานิ, อเถกนวุตฺตีปี วา.

อด เริ่มจากนี้ **จิตตานิ** อ.จิตท. **เอกุนสฺสุจฺจิจิตฺ** จำนวนหกสิบอันหยาบด้วยหนึ่ง **ปาปาเหตุกมุตตานิ** อันพ้นจากอกุศลจิตและอเหตุกจิตท. **วุจฺจเร** ย่อมถูกเรียกว่า **โสภณานิ อิตติ** ว่าโสภณจิต ดังนี้ **วา** อีกนัยหนึ่ง **จิตตานิปี** แม้อ.จิตท. **เอกนวุตฺตี** จำนวนเก้าสิบเอ็ด **ปาปาเหตุกมุตตานิ** อันพ้นจากอกุศลจิตและอเหตุกจิตท. **วุจฺจเร** ย่อมถูกเรียกว่า **โสภณานิ อิตติ** ว่าโสภณจิต ดังนี้

กามาวจรโสภณจิตต ๒๔

มหากุสลจิตต ๘

๑๕. โสมนสฺสสหคตํ ฅาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ เอกํ จิตฺตํ,

โสมนสฺสสหคตํ ฅาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ เอกํ (จิตฺตํ),

โสมนสฺสสหคตํ ฅาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ฅาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ. อุเปกฺขาสหคตํ ฅาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺฐปี กามาวจรกุสลจิตตานิ นาม.

จิตตํ จิต **โสมนสฺสสหคตํ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไป

คือ **ฅณสมบยุตต์** อันประกอบด้วยปัญญา โดยประการมีเอกุปาทลักษณะ เป็นต้น **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, (๑,๒)

จิตต์ จิต **โสมนสสสหคต์** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฅณวิปยุตต์** อันฯ **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, (๓,๔)

จิตต์ จิต **อุเปกขาสหคต์** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฅณสมบยุตต์** อันฯ **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, (๕,๖)

จิตต์ จิต **อุเปกขาสหคต์** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฅณวิปยุตต์** อันฯ **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี (๗,๘) **อติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ** อ.จิตท.เหล่านี้ **อฏฐปิ** แม่แปด **กามาวจรกุสลจิตตานิ นาม** ชื่อว่ากามาวจรกุสลจิต

มหาวิปากจิตต ๘

๑๖.โสมนสสสหคต์ ฅณสมบยุตต์ อสงขาริกเมก, สสงขาริกเมก, โสมนสสสหคต์ ๑ ฅณวิปยุตต์ อสงขาริกเมก, สสงขาริกเมก, อุเปกขาสหคต์ ฅณสมบยุตต์ อสงขาริกเมก, สสงขาริกเมก, อุเปกขาสหคต์ ฅณวิปยุตต์ อสงขาริกเมก, สสงขาริกเมกนติ อิมานิ อฏฐปิ สเหตุกกามาวจรวิปากจิตตานิ นาม.

จิตต์ จิต **โสมนสสสหคต์** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฅณสมบยุตต์** อันประกอบด้วยปัญญา โดยประการมีเอกุปาทลักษณะ เป็นต้น **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, (๑,๒)

จิตต์ จิต **โสมนสสสหคต์** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฅณวิปยุตต์** อันฯ **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, (๓,๔)

จิตต์ จิต **อุเปกขาสหคต์** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฅณสมบยุตต์** อันฯ **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, (๕,๖)

จิตต์ จิต **อุเปกขาสหคต์** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฅณวิปยุตต์** อันฯ **อสงขาริก** อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี, **สสงขาริก** อันฯ (วา) อันฯ **เอก** หนึ่งก็ดี (๗,๘) **อติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ** อ.จิตท.เหล่านี้ **อฏฐปิ** แม่แปด **สเหตุกกามาวจรวิปากจิตตานิ นาม** ชื่อว่าสเหตุกกา

มาวจรวิปากจิต

มหากิริยจิตต ๘

๑๗. โสมนสสสหคตฺ ฌาณสมปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสสสหคตฺ ฌาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตฺ ฌาณสมปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตฺ ฌาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺฐปิ สเหตุกกามาวจรกิริยจิตฺตานิ นาม.

จิตตํ จิต **โสมนสสสหคตํ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฌาณสมปยุตฺตํ** อันประกอบพร้อมด้วยปัญญา โดยประการมีเอกุปาทลักษณะ เป็นต้น **อสงฺขาริกํ** อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี, **สสงฺขาริกํ** อันฯ (วา) อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี, (๑,๒)

จิตตํ จิต **โสมนสสสหคตํ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฌาณวิปฺปยุตฺตํ** อันฯ **อสงฺขาริกํ** อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี, **สสงฺขาริกํ** อันฯ (วา) อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี, (๓,๔)

จิตตํ จิต **อุเปกฺขาสหคตํ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฌาณสมปยุตฺตํ** อันฯ **อสงฺขาริกํ** อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี, **สสงฺขาริกํ** อันฯ (วา) อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี, (๕,๖)

จิตตํ จิต **อุเปกฺขาสหคตํ** อันเป็นไปฯ (วา) อันเป็นไปคือ (วา) อันเป็นไปคือ **ฌาณวิปฺปยุตฺตํ** อันฯ **อสงฺขาริกํ** อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี, **สสงฺขาริกํ** อันฯ (วา) อันฯ **เอกํ** หนึ่งก็ดี (๗,๘) **อิตฺติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ** อ.จิตต.เหล่านี้ **อฏฺฐปิ** แม้แปด **สเหตุกกามาวจรกิริยจิตฺตานิ นาม** ชื่อว่าสเหตุกกามาวจรกิริยจิต

๑๘. อิจฺเจวํ สพฺพธาปี จตุวีสติ สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกิริยจิตฺตานิ สมตฺตานิ.

สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกิริยจิตฺตานิ อ.กามาวจรกุสลจิต สเหตุกกามาวจรวิปากจิต สเหตุกกามาวจรกิริยจิตต. **จตุวีสติ** ยี่สิบสี่ **สมตฺตานิ** จบแล้ว **सพฺพธาปี** แม้โดยประการ(กุศล วิปาก กิริยา)ทั้งปวง **อิจฺเจวํ** อย่างนี้.

สงคหคาถา

๑๙. เวทนาฌาณสงฺขารเภทน จตุวีสติ.

สเหตุกกามาวจรปฺปญฺญูปากกิริยา มตา.

สเหตุกกามาวจรปฺปญฺญูปากกิริยา อ.กามาวจรกุสลจิต สเหตุกกามาวจรวิปากจิต สเหตุกกามาวจรกิริยจิตต. (**ปญฺญูเตตฺติ**) อันบัณฑิตท. **มตา** รู้แล้ว **จตุวีสติ (อิตฺติ)** ว่ามี

๒๔ **เวทนาญาณสังขารเภท** โดยประเภทแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร

สงคหคากา - (กามจิต ๕๔)

๒๐. กาม เตวีส ปากานี, ปุณญาปุณยานี วิสติ.

เอกาทส กุริยา เจติ, จตฺตปณฺณาส สพฺพธา.

(จิตตานี) อ.จิตท. (อวจรานิ) อันท่องไป **กาม** ในกามภูมิ ๑๑ **จตฺตปณฺณาส** มี ๕๔ (โหนติ) ย่อมมี **สรรพธา** โดยประการ(กุ อกุ วิปา กิริยา)ทั้งปวง **อิตี** คือ **เตวีส ปากานี** วิกาจิตท. ๒๓ ด้วย **วิสติ ปุณญาปุณยานี** กุศลจิตและอกุศลจิตท. ๒๐ ด้วย **เอกาทส กุริยา จ** กิริยจิตท. ๑๑ ด้วย ดังนี้

รูปาวจรจิตต - ๑๕

กุศลจิต ๕

๒๑. วิตกฺกวิจาร์ปิตฺตฺสฺสฺสฺสฺสคฺคตาสหิตํ ปจฺมชฺฌมานกุสลจิตฺตํ, วิจาร์ปิตฺตฺสฺสฺสฺสคฺคตาสหิตํ ทฺตฺตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ, ปิตฺตฺสฺสฺสคฺคตาสหิตํ ตตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ, สฺสคฺคตาสหิตํ จตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ, อฺอุเปกฺกชฺฌคฺคตาสหิตํ ปณฺณชฺฌมานกุสลจิตฺตตฺตเจติ อิมานี ปณฺณจปี รฺรูปาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม.

ปจฺมชฺฌมานกุสลจิตฺตํ ปจฺมชฺฌมานกุสลจิตฺตํ (วา) กุศลจิตอันประกอบด้วย ปจฺมชฺฌมาน **วิตกฺกวิจาร์ปิตฺตฺสฺสคฺคตาสหิตํ** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปิตฺต สฺสฺส เอกคคตา, **ทฺตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ** ทฺตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ **วิจาร์ปิตฺตฺสคฺคตาสหิตํ** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๔ คือ วิจาร์ ปิตฺต สฺสฺส เอกคคตา, **ตตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ** ตตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ **ปิตฺตฺสคฺคตาสหิตํ** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๓ คือ ปิตฺต สฺสฺส เอกคคตา, **จตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ** จตฺตชฺฌมานกุสลจิตฺตํ **สคฺคตาสหิตํ** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๒ คือ สฺสฺส เอกคคตา, **ปณฺณชฺฌมานกุสลจิตฺตตฺตเจติ** ปณฺณชฺฌมานกุสลจิตฺตํ **อฺอุเปกฺกชฺฌคคตาสหิตํ** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๒ คือ อฺอุเปกฺกชฺฌคคตา, **อิตี อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานี** อ.จิตท. เหล่านี้ **ปณฺณจปี** แม้ ๕ **รูปาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม** ชื่อว่ารูปาวจรกุสลจิต

อนุสนธิ หลังจากทีพระอนุรุธธาจารย์ได้แสดงนิทเทส (ขยาย) ของอุทเทส (หัวข้อ) คือ “กามาวจร” จบแล้ว บัดนี้จักแสดงนิทเทสของอุทเทสคือ “รูปาวจร” จึงเริ่มข้อความว่า “วิตกฺกวิจาร์ปิตฺตฺสคคตา” เป็นต้น

มานจค (องค์มาน) คือ เจตสิกแต่ละดวงคือ วิตก วิจาร์ ปิตฺต สฺสฺส เอกคคตา อันเป็นส่วนประกอบของมาน เปรียบเสมือนอวัยวะส่วนต่างๆ เช่น ศรีษะ แขน ขา เป็นต้นอันเป็นส่วน

ประกอบของร่างกายฉนั้น

ฉาน กับ ฉานจิต หมู่แห่งองค์ฉานทั้งหลายมี วิตก วิจารณ์เป็นต้น ท่านเรียกว่า “ฉาน” เหมือนอย่างหมู่แห่งอวัยวะส่วนต่างๆ เช่น ศรีษะ แขน ขาเป็นต้น เรียกว่า “ร่างกาย” ส่วนจิตทั้งหลายที่ประกอบกับฉานนั้น เรียกว่า “ฉานจิต”

ฉนั้น เจตสิกทั้งหลายคือวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา คือ “องค์ฉาน”, เจตสิกทั้ง ๕ รวมกลุ่มกันจึงเป็น “ปฐมฉาน”, จิตที่ประกอบกับปฐมฉานนั้น จึงเป็น “ปฐมฉานจิต” แม้ในหุติยฉานจิตเป็นต้นที่เหลือก็พึงจำแนกโดยนัยอย่างนี้.

วิปากจิต ๕

๒๒.วิตกวิจารณ์ปีติสุขเอกัคคตาสहित ปฐมฉานวิปากจิตต์, วิจารณ์ปีติสุขเอกัคคตาสहित หุติยฉานวิปากจิตต์, ปีติสุขเอกัคคตาสहित ตติยฉานวิปากจิตต์, สุขเอกัคคตาสहित จตุตถฉานวิปากจิตต์, อุเปกขเอกัคคตาสहित ปณจฉานวิปากจิตตยเจติ อิมานิ ปณจปี รุปาวจรวิปากจิตตานิ นาม.

ปฐมฉานวิปากจิตต์ ปฐมฉานวิปากจิตต์ก็ตี (วา) วิปากจิตอันประกอบกับปฐมฉาน **วิตกวิจารณ์ปีติสุขเอกัคคตาสहित** อันฯ ๆเปฯ (ง่ายแล้ว) **รูปาวจรวิปากจิตตานิ นาม** ชื่อว่ารูปาวจรวิปากจิต

กิริยจิต ๕

๒๓.วิตกวิจารณ์ปีติสุขเอกัคคตาสहित ปฐมฉานกิริยจิตต์, วิจารณ์ปีติสุขเอกัคคตาสहित หุติยฉานกิริยจิตต์, ปีติสุขเอกัคคตาสहित ตติยฉานกิริยจิตต์ ๗, สุขเอกัคคตาสहित จตุตถฉานกิริยจิตต์, อุเปกขเอกัคคตาสहित ปณจฉานกิริยจิตตยเจติ อิมานิ ปณจปี รุปาวจรกิริยจิตตานิ นาม.

ปฐมฉานกิริยจิตต์ ปฐมฉานกิริยจิตต์ก็ตี (วา) กิริยจิตอันประกอบกับปฐมฉาน **วิตกวิจารณ์ปีติสุขเอกัคคตาสहित** อันฯ ๆเปฯ (ง่ายแล้ว) **รูปาวจรกิริยจิตตานิ นาม** ชื่อว่ารูปาวจรกิริยจิต

๒๔.อิจเจอร์ สพพถาปี ปนุทธ รุปาวจรกุสลวิปากกิริยจิตตานิ สมตตานิ.

รูปาวจรกุสลวิปากกิริยจิตตานิ อ.รูปาวจรกุศล, รูปาวจรวิปาก, รูปาวจรกิริยจิตต.

ปนุทธ สิบห้า **สมตตานิ** จบแล้ว **สพพถาปี** แม้โดยประการ(กุ วิ กิริ)ทั้งปวง **อิจเจอร์** อย่างนี้.

สงคหคคาถา

๒๕.ปณจธา ฉานเภทเทน, รูปาวจรมานสิ.

ปุณฺณปากกิริยาเกทา, ตํ ปุณฺณทสธา ภเว.

อรุปาวจรมานสี อ.อรุปาวจรจิต **ปฺนฺจธา** มี ๕ อย่าง **ภเว** ย่อมมี **ฉานนเกเทน** โดยความต่างแห่งการประกอบกับองค์ฉาน **ตํ** อ.อรุปาวจรจิต ๕ อย่างนั้น **ปฺนฺจทสธา** มี ๑๕ อย่าง **ภเว** ย่อมมี **ปุณฺณปากกิริยาเกทา** เพราะความต่างแห่งกุศล วิบาก และกิริยา.

อรุปาวจรจิตต์ ๑๒

อรุปาวจรกุสลจิตต์ ๔

๒๖. **आकासानुजायतनुसलจิต्तं** आकासानुजायतनुसलจิต्तं (วา) อ.กุสลจิตอันประกอบกับआकासानุजायตनฉานกัถी **विद्याननुजायतनुसलจิต्तं** विद्याननुजायตनं **आगिणुजनुजायतनुसलจิต्तं** आगिणुजनुजायตनं **नेवसलनानासलनुजायतनुसलจิต्तตुज** नेवसलनानासलनुजायตनं **อิต्ति (อิมินา ปกาเรน)** **อิมานि** อ.จิตท.เหล่านี้ **จตตาริपि** แม้ ๔ **อรุปาวจรกุสลจิตตานิ นาม** ชื่อว่าอรุปาวจรกุสลจิต

อรุปาวจรวิปากจิตต์ ๔

๒๗. **आकासानुजायतनुวิปากจิต्तं** आकासानुजायतनुวิปากจิต्तं (วา) วิปากจิตอันประกอบกับआकासानุजायตนฉาน **विद्याननुजायतनुวิปากจิต्तं**, **आगिणुจनुजायตनुวิปากจิต्तं**, **नेवसलनानासलनुजायตनुวิปากจิต्तตुจเจत्ति** **อิมานि** **จตตาริपि** **อรุปาวจรวิปากจิตตานิ นาม.** (แปลง่ายแล้ว)

อรุปาวจรกิริยจิตต์ ๔

๒๘. **आकासानुजायतनुกิริยจิต्तं** आकासानุजायतनुกิริยจิต्तं (วา) กิริยจิตอันประกอบกับआकासानุजायตนฉาน **विद्याननुजायतनुกิริยจิต्तं**, **आगिणुจनुजायตनुกิริยจิต्तं**, **नेवसलनानาसलनुजायตनुกิริยจิต्तตुจเจत्ति** **อิมานि** **จตตาริपि** **อรุปาวจรกิริยจิตตานิ นาม.** (แปลง่ายแล้ว)

๒๙. อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ ทฺวาทส อรุปาวจรกุสลวิปากกิริยจิตตานิ สมตตานิ.

อรุปาวจรกุสลวิปากกิริยจิตตานิ อ.อรุปาวจรกุศล, อรุปาวจรวิปาก, อรุปาวจรกิริยจิตท. **ทฺวาทส** ๑๒ **สมตตานิ** จบแล้ว **सपुथथापि** แม้โดยประการ(กุ วิ กิริ)ทั้งปวง **อิจฺเจวํ** อย่างนี้.

สงคหคาคา

๓๐. อาลมพณฺปุปเกเทน, จตุธารุปุปมานสี.

ปุณฺณปากกิริยาเกทา, ปุณฺ ทฺวาทสธา จิต्त.

อารูปमानส์ อ.อรูปาวจรจิต **จิต** ย่อมมีดำรง **จตุธา** ๔ ประการ **อาลมุพณุปเภ**
เทน โดยความต่างแห่งอารมณ์ (**ตัม**) อ.อรูปาวจรจิต ๔ นั้น **จิต** ย่อมมีดำรง **ปุณ** อีก
ทวารทสธา ๑๒ ประการ **ปุณฺณปากกริยาเกทา** เพราะความต่างแห่งกุศล วิบากและ
กิริยา

อติกัมมิตพพอารมณ์	อาลมุพิตพพอารมณ์	ฌานจิต
กสิณบัญญัติ	อากาศบัญญัติ “อากาศโส อนนโต”	อากาศานัญญ
อากาศบัญญัติ	ปฐมารูปวิญญาน “วิญญานํ อนนโต”	วิญญา
ปฐมารูปวิญญาน	นัตถิภาวบัญญัติ “นตถิ กิญจิ”	อากิญ
นัตถิภาวบัญญัติ	ตติยารูปวิญญาน “สนโต เอตัม”	เนวสัญญา

มหัคคตจิต

โลกียจิต ๘๑

โดยเวทนาเภทนัย

สุขสหคตจิต 1

ทุกขสหคตจิต 1

โสมนัสสหคต 30 กามาวจรโสมนัสสหคต 18 มหคตโสมนัสสหคต 12

โทมนัสสหคต 2

อุเบกขาสหคต 47 กามาวจรอุเบกขาสหคต 32 มหัคคตอุเบกขาสหคต 15

โดยชาติเภทนัย อกุ 12 กุ 17 วิปา 32 กริยา 20

โดยภูมิเภทนัย กามา 54 รุปา 15 อรุปา 12

โลกุตตรจิตต ๘

๓๑. **โสดาปัตติมคฺคจิตตัม** โสดาปัตติมรรคจิตก็ดี (วา) จิตอันประกอบด้วยโสดาปัตติ
มรรคก็ดี **สกทาคามิมคฺคจิตตัม** สกทาคามิมรรคจิตก็ดี (วา) จิตอันประกอบด้วยสก
ทาคามิมรรคก็ดี **อนาคามิมคฺคจิตตัม** อนาคามิมรรคจิตก็ดี (วา) จิตอันประกอบด้วยอ
นาคามิมรรคก็ดี **อหัตตมคฺคจิตตตฺถจ** อหัตตมรรคจิตก็ดี (วา) จิตอันประกอบด้วย
อหัตตมรรคก็ดี **อิตติ (อิมินา ปกาเรน)** ฯ **อิมานิ** อ.จิตท.เหล่านี้ **จตตาริปี** แม้ ๔ **โลกุ**
ตตรกุสลจิตตานิ นาม ชื่อว่าโลกุตตรกุสลจิต

อนุสนธิ : หลังจากแสดงนิทเทศขยายของอุทเทศย่อคือ “อรุปาวจร” แล้ว บัดนี้เมื่อประสงค์จะแสดงนิทเทศขยายของอุทเทศย่อคือ “โลกุตตร” ท่านจึงกล่าวข้อความว่า “โสตาปัตติมคคจิตต์” เป็นต้น.

๓๒. **โสตาปัตติผลจิตต์, สกทาคามิผลจิตต์, อนาคามิผลจิตต์, อรหตตผลจิตตยเจติ อิมานิ จตตาริปี** (แปลง่ายแล้ว) **โลกุตตรวิปากจิตตานิ นาม** ชื่อว่าโลกุตตรวิปากจิต

๓๓. อิจเจว สัพพธาปี อภูจ โลกุตตรกุสลวิปากจิตตานิ สมตตานิ.

โลกุตตรกุสลวิปากจิตตานิ อ.โลกุตตรกุสล, โลกุตตรวิปากจิตต. **อภูจ** แปล **สมตตานิ** จบแล้ว **สัพพธาปี** แม้โดยประการ(กุ วิปา)ทั้งปวง **อิจเจว** อย่างนี้.

พึงทราบว่ โลกุตตรจิตนี้ ไม่ใช่ฐานะที่จะจำแนกโดย สัมปยุต วิปยุต อสังขาริก สสังขาริก. และยังไม่มีการจำแนกโลกุตตรจิตแบบนี้ โดยเวทนาเภทนัย. อนึ่ง โลกุตตรจิตไม่มีกิริยาจิต เพราะว่ามรรคจิตเกิดขึ้นเพื่อประหารกิเลสที่เกี่ยวข้องให้สิ้นไปเพียงขณะเดียวเท่านั้น ไม่เกิดซ้ำเพราะไม่มีกิจที่จะต้องกระทำอีก เปรียบเสมือนสายฟ้าที่ฟาดลงเพียงครั้งเดียวก็สามารถสำเร็จกิจถอนทำลายต้นไม้อ้อมทั้งรากขึ้นมาได้ฉะนั้น ในเมื่อไม่มีมรรคจิตเกิดขึ้นอีกบ่อยๆ ก็ไม่มีกิริยาจิตนั่นเอง.

สงคหคคาถา

๓๔. จตุมคคปปเภเทน, จตุธา กุสลํ ตถา.

ปากํ ตสส ผลตตาทิ, อภูจธานุตตรํ มตํ.

อนุตตรํ (จิตต์) อ.โลกุตตรจิต (**ปณฺธิเตหิ**) อันบัณฑิต) มตํ ย่อมรู้ **อภูจธา (อิตติ)** ว่ามี ๘ ประการ **อิตติ** คือ **กุสลํ** อ.โลกุตตรกุสลจิต (**โหติ**) ย่อมมี **จตุธา** ๔ ประการ จตุมคคปปเภเทน โดยความต่างแห่งมรรคทั้ง ๔ **ปากํ** อ.โลกุตตรวิปากจิต (**โหติ**) ย่อมมี **จตุธา** ๔ ประการ **ตถา** เหมือนกัน **ตสส ผลตตา** เพราะเป็นผลของโลกุตตรกุสสนั้น

บทว่า “**จตุมคคปปเภเทน**” อธิบายว่า มรรค ๔ แตกต่างกันเพราะอินทรีย์ที่ไม่แก่กล้า, อินทรีย์ที่แก่กล้า, อินทรีย์ที่แก่กล้าพิเศษ, อินทรีย์ที่แก่กล้าที่สุด. ดังนั้น แม้กุสลจิตที่ประกอบกับมรรค ๔ นั้น จึงมี ๔ ตามไปด้วยนั่นเอง.

ขยายความ : เจตสิกธรรม ๘ อย่างคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เรียกว่า “มคคจฺจ”. หมู่แห่งเจตสิกธรรมทั้ง ๘ ที่เป็นองค์มรรค เรียกว่า “มคค”. ส่วนจิตที่ประกอบกับมรรคนั้น เรียกว่า “มคคจิตต”. ในมรรคจิต ๔ นั้นมีองค์มรรค ๘ ประกอบพร้อมเพรียงกันอยู่ ซึ่งในบรรดาองค์มรรค ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าปัญญินทรีย์, สัมมาวายามะ ชื่อว่าวิริยินทรีย์, สัมมาสติ ชื่อว่าสติินทรีย์, สัมมาสมาธิ ชื่อว่าสมาธิินทรีย์.

เมื่อปัญญินทรีย์ วิริยินทรีย์ สติินทรีย์ และสมาธิินทรีย์ยังไม่แก่กล้า จะสามารถกำจัด

สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปริมาสสังโยชน์ได้เท่านั้น จึงได้ชื่อว่า “โสดาปัตติมรรค”

เมื่ออินทรีย์แก่กล้าขึ้นพอสมควร ก็สามารถกำจัดสังโยชน์คือกามราคะ, พยาบาท โดยทำให้เบาบางลงได้ จึงได้ชื่อว่า “สกทาคามิมรรค”

เมื่ออินทรีย์แก่กล้ามากเป็นพิเศษ ก็สามารถกำจัดสังโยชน์คือกามราคะ, พยาบาทให้หมดสิ้นไม่มีเหลือ จึงได้ชื่อว่า “อนาคามิมรรค”

เมื่ออินทรีย์แก่กล้าที่สุดเต็มกำลัง ก็สามารถกำจัดสังโยชน์ที่เหลือมีรูปราคะเป็นต้นให้หมดสิ้นไม่มีเหลือ จึงได้ชื่อว่า “อรหัตตมรรค” ตามลำดับ.

ดังนั้น กุสลจิต (มรรคจิต) ที่ประกอบกับมรรคดังกล่าวนี้จึงมี ๔ ประการ เพราะความต่างกันแห่งมรรค ๔ ที่กำหนดตามอินทรีย์ที่ไม่แก่กล้า, อินทรีย์ที่แก่กล้า, อินทรีย์ที่แก่กล้าพิเศษ, อินทรีย์ที่แก่กล้าที่สุด

แม้วิบากจิต (ผลจิต) ก็มี ๔ ประการด้วย เพราะเป็นผลของมรรค ๔ ที่เป็นกุศล จึงรวมเป็น “โลกุตตรจิต ๘” ดังกล่าว.

จิตจึงถูกจำแนกเป็น “โลกียจิต ๘๑ โลกุตตรจิต ๘ รวมเป็น ๘๙” ดังนี้ แม้คำว่า “เอกุนสฺสุทฺธิ” ในคาถา “ปาปาเหตุกมุตตานิ” ก็ได้ถูกนับครบถ้วนแล้ว ณ ที่ตรงนี้นั้นเทียว.

จิตตคณนสังคห

จิต ๘๙ โดยชาติเภทนัย

๓๕. ทวาทสา กุสลาเนว, กุสลาเนกวีสติ.

ฉตฺตีเสว วิปากานิ, กิริยจิตตานิ วีสติ.

อกุสลานิ อ.อกุสลจิตท. **ทวาทส เอว** มี ๑๒ เท่านั้น **กุสลานิ** อ.กุสลจิตท. **เอกวีสติ เอว** มี ๒๑ เท่านั้น **วิปากานิ** อ.วิบากจิตท. **ฉตฺตีเส เอว** มี ๓๖ เท่านั้น **กิริยจิตตานิ** อ.กิริยาจิตท. **วีสติ เอว** มี ๒๐ เท่านั้น **โหนติ** ย่อมมี **เอว=ยถาวุตฺตนเยน** โดยนัยตามที่กล่าวแล้วนี้

ชนิดของปรมาตธรรมทั้งหลาย เรียกว่า “ชาติ”. แบ่งเป็น ๓ อย่างคือ กุศลชาติ, อกุศลชาติ, อัปยาคตชาติ. หรืออีกนัยแบ่งเป็น ๔ อย่างคือ กุศลชาติ, อกุศลชาติ, วิปากชาติ, กิริยาชาติ. คาถานี้มีใจความว่า อกุสลจิต มี ๑๒, กุสลจิต มี ๑๒, วิบากจิต มี ๓๖, กิริยาจิต มี ๒๐ จึงเรียกคาถานี้ว่า “ชาติเภทสังคหคาถา” เพราะแสดงการรวบรวมจิต โดยประเภทแห่งชาติทั้งหลายมีกุศลชาติเป็นต้น. เอวศัพท์มีอรรถอาวธรรณะให้ประกอบกับบทสังขยาทุกๆบท ในแต่ละวากยะ. หมายความว่า ตามที่แสดงมาแต่ต้นถึงตรงนี้ อกุสลจิต มี ๑๒ เท่านั้น ไม่มากหรือน้อยไปกว่านี้ แม้ในกุสลจิต วิบากจิต กิริยาจิตก็เช่นกัน. แต่อาจารย์บางพวกมีความเห็นว่า “เนื่องจากข้างหน้าจะมีการจำแนกกุสลจิตและวิบากจิตในแบบพิศดารอีก ทำให้ เอวศัพท์ใน เอกวีสติ, ฉตฺตีเส มีการกำหนดที่ไม่เด็ดขาด แต่สำหรับอกุศลและกิริยาจิต เอวศัพท์มีการกำหนดที่เด็ดขาด จึงประกอบเอวศัพท์เฉพาะใน “ทวาทส เอว, วีสติ เอว” เท่านั้น.

โดยภูมิเภทนัย

๓๖. จตุปณณาสธา กามะ, รูปะ ปนฺนรสีรเย.

จิตฺตานิ ทฺวาทสสารูปะ, อฏฺฐชานุตฺตเร ตถา.

ปรหมตฺตวิฑู จตุปณณาสธา กามะ (อวจฺรานิ) จิตฺตานิ อีริเย

ฯ ปนฺนรส รูปะ (อวจฺรานิ) จิตฺตานิ อีริเย

ฯ ทฺวาทส อารูปะ (อวจฺรานิ) จิตฺตานิ อีริเย

ตถา อฏฺฐชานุตฺตเร จิตฺตานิ อีริเย

ปรหมตฺตวิฑู อ.บัณฑิตผู้รู้ซึ่งปรหมัตถ์ **อีริเย** ฟังกล่าว **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. (**อวจฺรานิ**) อัน
 เทียวไปโดยมาก **กามะ** ในกามภูมิ ๑๑ **จตุปณณาสธา** ว่ามี ๕๔ ประการ

ปรหมตฺตวิฑู อ.บัณฑิตผู้รู้ซึ่งปรหมัตถ์ **อีริเย** ฟังกล่าว **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. (**อวจฺรานิ**) อัน
 เทียวไปโดยมาก **รูปะ** ในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตตภูมิ **ปนฺนรส** ว่ามี ๑๕

ปรหมตฺตวิฑู อ.บัณฑิตผู้รู้ซึ่งปรหมัตถ์ **อีริเย** ฟังกล่าว **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. (**อวจฺรานิ**) อัน
 เทียวไปโดยมาก **อารูปะ** ในอรูปภูมิ ๔ (*ณฺยปัจจยฺย สฺวตฺถ*) **ทฺวาทส** มี ๑๒ **ตถา**
 นอกจากนั้น **ปรหมตฺตวิฑู** อ.บัณฑิตผู้รู้ซึ่งปรหมัตถ์ **อีริเย** ฟังกล่าว **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. (**สม**
ภินิวิญฺญานิ) อันนับเนื่องด้วยดี **อนุตฺตเร** ในหมูโลกุตตรธรรม (วา) ในโลกุตตรอวัตถา
 ภูมิ **อฏฺฐชาน** ว่ามี ๘ ประการ

(อีกนัยหนึ่ง) ๗เปฯ **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. **กามะ** อันท่องเที่ยวไปโดยมากในกามภูมิ
 ๑๑, ๗เปฯ **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. **รูปะ** อันท่องเที่ยวไปโดยมากในรูปภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญสัตต
 ภูมิ (*กามาวจเรติ วตฺตพฺเพ ปรปทฺโลโป. ลบบทฺหลังคฺอิ อวจฺรคฺพทฺ ลงโยวิภฺติ* แปลง
 โย เป็น นิ แล้วแปลง นิ เป็น เอ) ๗เปฯ **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. **อารูปะ** อันท่องเที่ยวไปใน
 อรูปภูมิ ๗เปฯ **จิตฺตานิ** ซึ่งจิตท. **อนุตฺตเร** อันเป็นโลกุตตระ ๗เปฯ. (*ในฉบับพม่ามีปาฐ*
ะว่า อรูปะ ควรเป็น อารูปะ จึงจะคล้อยตามฎีกาไซ)

ภูมิ มี ๒ คือ ๑. ฐานภูมิ ที่เป็นที่อาศัยของสัตว์โลก มีอบายภูมิ มนุสสภูมิ เทวภูมิ พรหมภูมิ
 ๒. อวัตถาภูมิ ที่เป็นที่เกิดที่อาศัยของธรรมคือตัณหา ๓ โดยถือเอาเป็นอารมณ์
 ได้และไม่ได้

- กามจิต, เจตสิก, รูปทั้งหมดที่ถูกกำหนดด้วยกามตัณหา ว่า “คือภูมิอันเป็นอารมณ์ของ
 กามตัณหา” ชื่อว่า กามอวัตถาภูมิ

- รูปจิต, เจตสิกที่ถูกกำหนดด้วยรูปตัณหา ว่า “คือภูมิอันเป็นอารมณ์ของรูปตัณหา”
 ชื่อว่า รูปอวัตถาภูมิ

- อรูปจิต, เจตสิกที่ถูกกำหนดด้วยอรูปตัณหา ว่า “คือภูมิอันเป็นอารมณ์ของอรูป
 ตัณหา” ชื่อว่า อรูปอวัตถาภูมิ

- โลกุตตรจิต, เจตสิกกับด้วยนิพพานที่ถูกกำหนดว่า “คือภูมิอันค้นหาทั้งสามไม่สามารถกระทำเป็นอารมณ์ได้” ชื่อว่า โลกุตตรอวัตถาภูมิ เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวว่า “กามภูมิ, รูปภูมิ, อรูปภูมิ” จะหมายถึง ฐานภูมิด้วย, และอวัตถาภูมิด้วย. หากกล่าวว่า “โลกุตตรภูมิ” จะหมายถึงอวัตถาภูมิอย่างเดียวเท่านั้น

ดังนั้น คาทา “จตุปณฺญาสธา กาม” เป็นต้นนี้จึงเรียกว่า “ภูมิเภทจิตตสังคหคาทา” เพราะแสดงการรวบรวมจิตโดยประเภทแห่งภูมิ ๔. จึงฝึกแจกองค์ธรรมของ จตุปณฺญาส เป็นต้นด้วย

นิคม

๓๗. อิตถเมกฺขนนฺวติปเภทํ ปน มานสํ.
เอกวิสสตี วาถ, วิภชนตี วิภชณา.

ปน ก็ (วา) สรุปรว่า **วิภชณา** อ.บัณชิตท. **วิภชนตี** ย่อมจำแนก (**กตฺวา**) โดยการทำให้ **มานสํ** ซึ่งจิตหนึ่งเดียวโดยลักษณะอันรู้อารมณ์ **เอกุนนฺวติปเภทํ** ให้มี ๘๘ ประการ **อิตถํ** โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ **อล วา** อีกนัยหนึ่ง **วิภชนตี** ย่อมจำแนก (**กตฺวา**) โดยการทำให้ **มานสํ** ซึ่งจิตฯ **เอกวิสสตี** ให้มี ๑๒๑ ประการ

คานานี้มีการแสดงทั้งข้อความจบและข้อความเริ่มต้น ๒ อย่างรวมกันในคานาเดียว อธิบายว่า คานาสองบาทแรกคือ “อิตถเมกฺขนนฺวติปเภทํ” เป็นข้อความจบ (นิคมพจน์) สรุปรจิตทั้ง ๘๘ ว่า บัณชิตผู้เชี่ยวชาญปรมาตถ์ได้จำแนกจิตออกเป็น ๘๘ โดยนัยมี เวทนาเภท, สัมปโยคเภท, สังขารเภท, นิสสยาทิเภท, สัมปฏิจจนาทิกิจจเภท, ชาติเภท, ภูมิเภท, ฌานเภท, อาลัมพณเภท, มรรคเภท อันกล่าวมาแล้ว. พึงทราบว่าเป็น “การแสดงจิต ๘๘ โดยย่อ จบ ณ ที่นี้”

ส่วนคานาสองบาทหลังคือ “เอกวิสสตี วาถ, วิภชนตี วิภชณา” เป็นข้อความอารัมภบท (นิทานพจน์) หรืออุทเทสย่อๆ เพื่อจะเริ่มแสดงจิต ๑๒๑ ประการโดยพิศดาร ว่า “บัณชิตผู้เชี่ยวชาญปรมาตถ์ได้จำแนกจิตจาก ๘๘ ให้เป็น ๑๒๑ ประการไว้อีกนัยด้วย”

ปาฐเสสสะว่า “กตฺวา” ใส่เข้ามาเพื่อกำหนดให้บทว่า มานสํ เป็นปกติกรรม, บทว่า เอกุนนฺวติปเภทํ เป็นวิกติกรรม ซึ่งคล้ายตามบริบทอันเป็นปกติกัตตาวิกตีกัตตาทิทานจะกล่าวต่อไปว่า “กถเมกฺขนนฺวติวิธํ จิตตํ เอกวิสสตี โหตี ?”

วิถถารคณนา

๓๘. กถํ เอกุนนฺวติวิธํ จิตตํ เอกวิสสตี โหตี ?

วิถถกวิถถารปีติสุเขกคคตาสหิตํ ปรมชฆานโสตาปตติมคคจิตตํ, วิถถารปีติสุเขกคคตาสหิตํ ทุตติยชฆานโสตาปตติมคคจิตตํ, ปีติสุเขกคคตาสหิตํ ตติยชฆานโสตาปตติมคคจิตตํ, สุเขกคคตาสหิตํ จตุตถชฆานโสตาปตติมคคจิตตํ, อุเปกเขกคคตาสหิตํ ปณจฆานโสตาปตติมคคจิตตตถเจตี อิมานี ปณจปี โสตาปตติมคคจิตตานิ นาม.

จิตตํ อ.จิต **เอกุนนฺวติวิธํ** อันมี ๘๘ ประการ **เอกวิสสตี** กลายเป็นจิตอันมี

๑๒๑ ประการ **โหติ** ย่อมเป็น **กถ** อย่างไร?

ปฐมขณานิสตাপัตติมคฺคจิตฺต ปฐมขณานิสตাপัตติมรรคจิตกัถิ (วา) นิสตاپัตติมรรคจิตอันประกอบด้วยองค์มาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา, **ทุติยขณานิสตاپัตติมคฺคจิตฺต** ทุติยขณานิสตاپัตติมรรคจิตกัถิ **วิจารปิติสุขเอกัคคตาสหิต** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๔ คือ วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา, **ตติยขณานิสตاپัตติมคฺคจิตฺต** ตติยขณานิสตاپัตติมรรคจิตกัถิ **ปิติสุขเอกัคคตาสหิต** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา, **จตุตถขณานิสตاپัตติมคฺคจิตฺต** จตุตถขณานิสตاپัตติมรรคจิตกัถิ **สุขเอกัคคตาสหิต** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา, **ปัญจขณานิสตاپัตติมคฺคจิตฺต** ปัญจขณานิสตاپัตติมรรคจิตกัถิ **อุเบกขาสหิต** อันเป็นไปพร้อมกับด้วยองค์มาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา, **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **อิมานิ** อ.จิตท.เหล่านี้ **ปญฺจปี** แม้ ๕ **นิสตاپัตติมคฺคจิตฺตานิ** นาม ชื่อว่านิสตاپัตติมรรคจิต

๓๙.ตถา สกทาคามิมคฺคคณาคามิมคฺคคอรหตฺตมคฺคจิตฺตญฺเจติ สมวิสติ มคฺคจิตฺตานิ.

ตถา เหมือนอย่างนั้น **สกทาคามิมคฺคคณาคามิมคฺคคอรหตฺตมคฺคจิตฺตญฺจ** อ.สกทาคามิมรรคจิต อนาคามิมรรคจิต อรหัตตมรรคจิตกัถิ **ปญฺจปญฺจวิริ** มีอย่างละ ๕ **โหติ** ย่อมมี **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **สมวิสติ มคฺคจิตฺตานิ** มรรคจิตท. ๒๐ ถ้วนกัถิ

๔๐.ตถา ผลจิตฺตานิ เจติ สมจตฺตาลีส โลกุตฺตรจิตฺตานิ ภาวนตีติ.

ตถา เหมือนอย่างนั้น[คือมี ๒๐ถ้วน] **ผลจิตฺตานิ จ** อ.ผลจิตท.กัถิ **อิตติ อิมินา ปกาเรน** ดังว่ามาโดยประการอย่างนี้ (วา) รวมเป็น **โลกุตฺตรจิตฺตานิ** อ.โลกุตตรจิต **สมจตฺตาลีส** มี ๔๐ ถ้วน **ภาวนตี** ย่อมมี

อิตติ ตสฺมา เพราะเหตุที่มรรคจิตมี ๒๐ ผลจิตมี ๒๐ อย่างนั้น **จิตฺต** อ.จิต **เอภวนนวุติวิริ** อันมี ๘๘ ประการ **เอภวิสสตี** จึงกลายเป็นจิตอันมี ๑๒๑ ประการ **โหติ** ย่อมเป็น.

สงฺคหคทาธา

๔๑.ฌานนฺจคโยคภเวทน, กตฺเวเกกนฺตุ ปญฺจธา.

วุจฺจตานุตฺตร วิตฺต, จตฺตาลีสวิธินตี จ.

อนุตตรํ ตู จิตตํ เอกกํ ปญจชา กตฺวา ฌานนฺคโยคเกเทน จตฺตาลีสวีนฺติ จ วุจฺจตีติ สม
พนฺโธ.

ตฺถ สรฺสุปวํ **อนุตตรํ จิตตํ** อ.โลกุตตรจิต (ปรมตถวิทฺตนา) อื่นๆ **วุจฺจติ** ย่อม
กล่าว **จตฺตาลีสวีนํ อิติ จ** แม้ว่ามี ๔๐ ประการ **กตฺวา** โดยการทำให้ **เอกกํ** ซึ่งโลกุตตร
จิตดวงหนึ่งๆ **ปญจชา** ให้มี ๕ ประการ **ฌานนฺคโยคเกเทน** โดยความแตกต่างแห่ง
การประกอบกับเหล่าองค์ฌาน.

จตฺตํ อรรณฺวตฺตสมฺมจฺจเย รวบรวมโลกุตตรจิตอย่างย่อ ๘ ที่กล่าวมาแล้ว

๔๒. ยถา จ รูปรวจรฺรํ, คยฺหตฺตานฺนฺตฺตรํ ตถา.

ปจฺมาทิจฺฉานนฺคเกเต, อารุปรปญฺจาปิ ปญฺจเม.

เอกาทสวีนํ ตสฺมา, ปจฺมาทิกมฺมิตฺตํ;

ฌานนฺคโยคกมฺนฺเต ตฺถ, เตวีสตีวีนํ ภเว.

รูปรวจรฺรํ อ.รูปรวจรจิต **คยฺหติ** ย่อมถูกสงเคราะห์เอา **ปจฺมาทิจฺฉานนฺคเก** ใน
ประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น **ยถา** ฉนฺใด. **อนุตตรํ จ** แม้อ.โลกุตตรจิต **คยฺหติ**
ย่อมมา **ปจฺมาทิจฺฉานนฺคเก** ในๆ **ตถา** ฉนฺนั้น. **อารุปรปญฺจาปิ** แม้อ.รูปรวจรจิต **คยฺหติ**
ย่อมมา **ปญฺจเม** ในปัญจฌาน.

(อีกนัย) **รูปรวจรฺรํ จ** อ.รูปรวจรจิตก็ตี **อนุตตรํ จ** อ.โลกุตตรจิตก็ตี **คยฺหติ**
ย่อมมา **ปจฺมาทิจฺฉานนฺคเก** ในๆ **ยถา** ฉนฺใด. **อารุปรปญฺจาปิ** แม้อ.รูปรวจรจิต **คยฺหติ**
ย่อมมา **ปญฺจเม** ในปัญจฌาน **ตถา** ฉนฺนั้น.

เอกาทสวีนํ ตสฺมา, ปจฺมาทิกมฺมิตฺตํ;

ฌานนฺคโยคกมฺนฺเต ตฺถ, เตวีสตีวีนํ ภเว.

ตสฺมา เอกกํ ปจฺมาทิกํ ฌานํ เอกาทสวีนํ อีวตี. อนฺเต ตฺถ ฌานํ เตวีสตีวีนํ ภเว

อนฺเต ตฺถ (จิตตํ) เตวีสตีวีนํ ภเว.

ตสฺมา เพราะเหตุฉะนั้น **ฌานํ** อ.ฌานจิต **เอกกํ** หนึ่งๆ **ปจฺมาทิกํ** อันมีปฐมฌาน
เป็นต้น (ปรมตถวิทฺตนา) อื่นๆ **อีวตี** กล่าวแล้ว **เอกาทสวีนํ (อิติ)** ว่ามี ๑๑ ประการ **ตฺถ**
ส่วนว่า **ฌานํ** อ.ปัญจฌาน (**จิตตํ**) อันดำรงอยู่แล้ว **อนฺเต** ในที่สุด **เตวีสตีวีนํ** มี ๒๓
ประการ **ภเว** ย่อมมี.

ฌานจิตทั้งหมด : สองคาถา เป็นต้นว่า “ยถา จ รูปรวจรฺรํ” นี้ เป็นสังคหคาถาที่แสดง
รูปแบบการนับรวมฌานจิตทั้งหมดทั้งที่เป็นโลกียฌานจิตและโลกุตตรฌานจิต. ความว่า รูปรว
จรจิตที่เป็นกุศล วิบากและกิริยา ถูกนับเข้าในฌาน ๕ ประเภทมีปฐมฌานเป็นต้น ฉนฺใด แม้โลกุ

ตตรจิตทั้งหลายมีโสตปาตติมรรคเป็นต้น ก็ต้องถูกนับเข้าในฉน ๕ ประเภทมีปฐมฉนเป็นต้น ฉนนั้น. แม้อรูปาวจรจิต ก็ต้องถูกนับเข้าในปฐมฉน เพราะมีองค์ฉน(อุเบกขา,เอกัคคตา) เหมือนกันนั่นเอง.

เพราะเหตุนี้ จึงได้ฉนจิตเป็น ปฐมฉน เอกทส (๑๑), ทุตติยฉน เอกทส (๑๑), ตติยฉน เอกทส (๑๑), จตุตถฉน เอกทส (๑๑), และปฐมฉน เตวีส (๒๓) ดังกล่าว.

๔๓. สุตตตีสวิริ ปุณณิ, ทวิปณณาสวิริ ตธา.

ปากมิจจาหุ จิตตานิ, เอกวิสสตี พุธา.

ปุณณิ อ.กุศลจิต **สุตตตีสวิริ** มี ๓๗ ประการ **ภเว** ย่อมมี. **ตธา** นอกจากนั้น **ปาก** อ.วิบากจิต **ทวิปณณาสวิริ** มี ๕๒ ประการ **ภเว** ย่อมมี. **อิตติ** เพราะเหตุนี้ **พุธา** อ.ปัญจิต. **อาหุ** กล่าวแล้ว **จิตตานิ** ซึ่งจิต. **เอกวิสสตี (อิตติ)** ว่ามี ๑๒๑ ดังนี้.

สุตตตีสวิริ ปุณณิ เป็นต้นนี้ เป็นชาติเภทจิตตสังคหาคาที่แสดงรูปแบบการนับ สงเคราะห์จิต ๑๒๑ โดยชาติเภทนัย. พึงทราบว่าเป็นอกุศลจิตและกิริยาจิต ไม่มีการนับแบบย่อ และแบบพิศดาร. การนับแบบย่อและแบบพิศดารมีแต่ในกุศลจิตและวิบากจิตเท่านั้น. เพราะเหตุนี้ ในคาถานี้ ท่านจึงแสดงเฉพาะกุศลจิตและวิบากจิตที่มีความพิเศษเท่านั้น. ไม่แสดง อกุศลจิตและกิริยาจิตที่ไม่มีความพิเศษในการจำแนก. แต่หากจะแสดงทั้งหมดก็สามารถอาศัย คำจากคาถา “ทวาทสากุสลาเนวิ” เป็นต้นนำมาแปลได้อีกนัยว่า

ปุณณิ อ.กุศลจิต **สุตตตีสวิริ** มี ๓๗ ประการ **ภเว** ย่อมมี. **ปาก** อ.วิบากจิต **ทวิปณณาสวิริ** มี ๕๒ ประการ **ภเว** ย่อมมี. **ตธา** นอกจากนั้น [อกุศลฉน อ.อกุศลจิต. **ทวาทส เอว** มี ๑๒ เท่านั้น **ภเว** ย่อมมี. **กรียจิตตานิ** อ.กิริยาจิต. **วิสตี เอว** มี ๒๐ เท่านั้น **ภเว** ย่อมมี] **อิตติ** เพราะเหตุนี้ **พุธา** อ.ผู้รู้. **อาหุ** กล่าวแล้ว **จิตตานิ** ซึ่งจิต. **เอกวิสสตี (อิตติ)** ว่ามี ๑๒๑ ดังนี้.

สรุป : ในคาถา บทว่า **สุตตตีสวิริ** ได้แก่ กุศลจิต ๓๗ คือ โลกียกุศล ๑๗, โลกุตตรกุศล ๒๐. ส่วนบทว่า **ทวิปณณาสวิริ** ได้แก่ วิบากจิต ๕๒ คือ โลกียวิบาก ๓๒, โลกุตตรวิบาก ๒๐. บทว่า **เอกวิสสตี** ได้แก่ จิต ๑๒๑ คือ กุศลจิต ๓๗, วิบากจิต ๕๒, อกุศลจิต ๑๒, กิริยาจิต ๒๐. ดังนี้.

พึงจำแนก โดยเวทนาเภทนัย, ภูมิเภทนัย เป็นต้นด้วย.

อิตติ อภิธรรมมุตถสงคเห จิตตสงคหวิภาโค นาม

ปจโหม ปริจเฉโท.

ปริจเฉโท อ.กัณท์ **ปจโหม** ที่หนึ่ง **จิตตสงคหวิภาโค นาม** ชื่อว่าจิตตสังคหวิภา **อภิธรรมมุตถสงคเห** ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ **อิตติ** จบแล้ว

